

MA'RUZALAR MATNI

YoSh DAVRLARI PSIXOLOGIYASI FANINING VAZIFALARI VA TADQIQOT USULLARI.

ReJA:

1. Yoshlar psixologiyasi faniga kirish, fanning predmeti.
2. Yosh davrlar psixologiyasi faning printsiplari va tadqiqot usullari.
3. Hozirgi zamon yosh davrlari psixologiyasi fanining asosiy vazifalari.

Yosh davrlari psixologiyasi fanining mavzu baxsi turli yoshdagi odamlarning (bolalar, o`quvchilar, kattalar, erkaklar, ayollarning (ontogenezda) tug`ilgandan umrining oxirigacha) psixik rivojlanish jarayonini, shaxsning shakllanishi xamda o`zaro munosabati qonuniyatlarini urganishdan iboratdir. Yosh davrlari psixologiyasi insonda turli psixik jarayonlar rivojlanishining o`ziga xos xususiyatlarini, uning xar xil faoliyatini er va ayolning jinsiy tafovvutlarini, shuningdek inson shaxsining tarkib topishini ilmiy jixatdan tadqiq qiladi.

Inson ruxiyatining rivojlanish davrlarini aniqlash uchun, shu soxadagi ma`lumotlarni tuplash xam mazkur psixologiyaning mavzu baxsiga kiradi. Bolaning tug`ilishidan voyaga etgunicha xar tomonlama rivojlanishi, jamiyatning teng xukli a`zosi bulgunicha ulgayishi va shaxsining tarkib topishi muammolarini bularning psixologik mexanizmlarini aniqlash va sharxlash yosh davrlari psixologiyasi soxasining muxim jixatidir. Yosh davrlari psixologiyasi soxasi inson psixikasi faqat miqdor jixatidan emas, balki sifat jixatidan xam rivojlanishi, takomillashib borishi va o`zgarishi xakidagi metodologik koidaga amal qiladi.

Yosh davrlari psixologiyasi turli yoshdagi insonlarning psixik rivojlanishi, psixik xususiyatlari va ularning o`ziga xos omillari me`zonlari xamda mexanizmlari xakidagi fandır. Shuningdek u muayyan yoshdagi insonlarning o`ziga xos xususiyatlarini xam urganadi. Shuning uchun ijtimoiy xayotda ta`lim-tarbiyada, gruxlar xamda jamoalarda ,ishlab chikarish va oilaviy munosabatlarda yosh davrlari psixologiyasi aloxida urin to`tadi. Inson shaxsining tarkib topishi va bilish jarayonlarining rivojlanish muammosini inson psixikasining rivojlanishi qonunlarini xisobga olmay okilona xal qilib bumaydi. Shuning uchun xozir «inson omili» masalasi dolzarb mavzuga aylandi. Yosh davrlari psixologiyasi- inson psixikasining rivojlanish qonuniyatlari va xususiyatlari xamda shu rivojlanishning boskichlari to`g`risidagi fandır.

Yosh davrlari psixologiyasining asosiy vazifasi shaxsning kamol topishi qonuniyatlari va turli yosh davridagi odamlarda vujudga keladigan psixik faoliyat, xolat va shart sharoitlarning o`zaro ta`siri xususiyatlarini aniqlashdan iboratdir.

Yosh davrlari psixologiyasi ana shu vazifalarni xal qilish Bilan Amaliy maksadlarni ruyobga chikaradi. Ta`lim tarbiya ishlarini takomillashtirishga yordam beradi. moddiy nematlar ishlab chikarishning samaradorligini oshirishga, millatlararo munosabatlarni yaxshilashga, shaxslararo muloqotni to`g`ri yo`naltirishga, jamoada ijobiy psixologik iklim yaratishga, uzok umr kurish sirlarini ochishga, oilaviy munosabatlarni mutsaxkamlashga ajralishlarning oldini olishga xizmat qiladi. Mazkur psixologiya fanining soxasi 19-asrning boshlarida vujudga kelgan lekin dastlabki ildizi kadimgi Yunon madaniyatiga borib taqaladi. Uning predmeti va qonuniyatlari to`g`risida jaxon psixologiyasi olamida turli karashlar va nazariyalar mavjud Ularning juda keng tarqalganlari biogenetik (V.Shtern), sotsiogenetik (K.Levin) bixevoritsik (e.Torndayk) psixoanalitik (Z.Freyd) nazariyalaridir. Shuningdek metodlarga asoslanib tadqiqotlar olib borgan olimlar xam juda kup. Ilmiy psixologik adabiyotlar emperik ma`lumotlar yosh davri psixologiyasining mutsakil Fan sifatida

ajralib chiqishiga kator omillar va xolatlar sabab bo'lgan degan xulosaga keldik. quyida ana shularni bayon kilamiz.

1. Barcha fanlar negiziga kirib borgan evolyutsiya goyasining (Ch. Darwin) inson psixikasining rivojlanish jarayonida urganish zarurligi.

2. Umuminsoniy, umumpsixik qonuniyatlar turli yoshdagi odamlar xatti xarakatini psixik xususiyatlarini va bolalarning o'sishiga biror bir faoliyatning ta'sirini aniqlash uchun etarli emasligini e'tirof etish.

3. Yosh davrlari psixologiyasi insonning (tug'ilganidan umrining oxirigacha) kamolati uchun metodologik va nazariy ahamiyatga ega ekanligi tan olingani.

4. Turli yoshdagi odamlar (maktabgacha yoshdagi bolalar, maktab o'quvchilari, urta va oliy ukuv yurtlari ning talabalari, ishchilar, xodimlar karyalar xar xil psixologik xususiyatlarga ega ekanligi sababli tarbiya, ishlab chikarish, ijtimoiy taminot muassasalari, etimxonalar, bolalar uyi, koloniyalar maxsus maktablar, internatlar, psixonevrologik dispanserlar, karyalar uylari, shifoxonalar, va boshka Lar)ning xodimlarida extiyojlar ortib borayotgani.

5. Tibbiyot Fani va uning tarmoklari rivojlanishi psixiatriya, psixo-nevralogiya, psixogigiena, neyroxirurgiya, sangigiena bolalar va kattalar patalogiyasi, genetika, oliy nerv faoliyati va xokozolar buyicha kopleks tadqiqotlarning vujudga kelishi, psixologiya biologiya, meditsina, sotsiologiya fanlarining xamkorligida ilmiy tadqiqot ishlari olib borilishi.

6. Yuridika psixologiyasi va uning soxalari ijtimoiy xayotimizda sezilarli urin egalayotgani xamda yoshlar urtasida qonunbuzarlikning ortib boayotgani (sud ishi psixologiyasi, kriminal psixologiya, penitentsiar yoki axlok tuzatish mexnati psixologiyasi, voyaga etmagan qonunbuzarlar muammosi va jinoyatning oldini olish masalasi).

7. Amaliy psixologiyaning ijtimoiy siyosiy tus olayotgani va turmushning xar bir jabxasiga kiribborishi, shuningdek uz urnini tpayotgani (psixologik konsultatsiyalar maslaxatlar auto va sotsial treninglar, ishbilarmonlik uyinlari profesiogramma psixodiagnotsika va xokozolarga talab ortishi).

8. Psixologiya fani soxalarining inson ontogenezidagi uzgarishlariga doir, bilimlarga extiyoji va talabi ortayotgani (xarbiy, sport, savdo, mexnat, kosmik, injenerlik, ijod, aviatsiya psix`ologiyasiga aniq materiallar zarurligi).

9. Ekologiya muammolari, zoopsixologiya va etalogiya vazifalari, millatlararo munosabatlarini barqarorlashtirish, insonparvarlik goyalarini turmush tarziga olib kirish masalalarining dolzarbliigi (ekologiya va inson, kiyosiy psixologiya, shaxs psixologiyasi etnik psixologiya va xokozo)

10. Moddiy ishlab chikarishni kupaytirish, sanoatda va kishlok xujaligida kishilarning xakikiy xujayinlik tuygusini uygotish, akliy va jismoniy imkoniyatlarni kidirish, ishlab chikarish samaradorligini oshirish, inson-inson inson-texnika, er-inson, inson-iklim, munosabatlarini izchil urganish zarurligi.

11. Oilaviy munosabatlarni yaxshilash, ajralishlarning oldini olish

Inok oila yaratish yoshlarni turmushga tayyorlash, uz xoliga kasd qilish xollarini bartaraf etish, oilada teng xukuklilikni karor toptirish va bolalar tarbiyasini yaxshilash vazifalari.

12. Inson uzok umr kurishning sirlarini – gerontopsixologik qonuniyatlarni ochi shva targib qilish davlat muassasalarida psixologik bilimlarlardan uz urnida foydalanish, uzok umr kurishga zamin tayyorlash, karyalar pansionatlarida ularning ruxiyatiga mos munosabatda .odilona mulokatda bulish kerakligi yosh davri psixologiyasi rivojlantirishni takkoza etmokda.

Turli yosh xar xild jinsdagi insonlar psixikasining rivojlanishi, uzgarishi, vatanimizda yashayotgan barcha millat va elatlarning axlokiiy va jismoniy kamol topishiga ijobiy ta'sir qiladigan

omillar xamda shart-sharoitlarni bilish va ulardan unumli foydalanish hozir nixoyatda zarur bo`lib koldi.

Yosh davri psixologiyasi fanini urganish xam nazariy, xam Amaliy axamiyatga ega.

U xam bashka fanlar katorida rivojlandi, bunda eksperimental biologiya va genetika, meditsina sotsiologiya kabi fanlarning xizmati katta buldi. Yosh davri va diferentsial psixologiya Fani dialektikani printsiplariga, oliy nerv faoliyati qonunlariga diferentsial psixofiziologiya qonuniyatlariga, psixologlar tuplangan materiallarga tayanib, inson psixikasining kechishi, rivojlanishi, uzgarishi yuzasidan baxs yuritadi, Ijtimoiy turmushning barcha jabxalaridagi amaliy masalalarni xal qilishda faol ishtirok etadi.

Mazkur Fan soxasi o`zining predmeti xamda vazifasini umumiy psixologiyaning asosiy printsiplari va koidalariga tayangan xolda belgilaydi. Yosh davri psixologiyasi quyidagi printsiplarga rioya qiladi.

1. Dealektik materializm ta`limotiga binoan psixika yuksak darajada tashkil topgan materiyaning xususiyati va yoki miyaning maxsulidir. Odatda psixika tashki dunyoning sezgi organlari orqali insonning miyasiga bevosita ta`sir etishi asosida vujudga kelib, sezgi, idrok, tassavur, xotira tafakkur, nutk xayol kabi bilish jarayonlarida, shuningdek shaxsning xususiyatlari va xolatlarida diqqati xia-tuygusi va xarakter xislatlarida, kizikishi va extiyojlarida uz ifodasini topadi.

2. Psixikaning negizida miyaning reflektor faoliyati yotadi. Tashki dunyodan kirib keladigan kuzgatuvchilarga ichki yoki tashki biologik organlar javob reaksiyasini bildiradi. Bosh miya katta yarim sharlarida vujudga keladigan muvakkat nerv boglanishlarida vujudga keladigan muvakkat nerv boglanishlari psixik xodisalarning fiziologik asoslari xisoblanadi va ular tashki ta`sirning natijasida xosil bo`ladi. Bosh miya putslogida vujudga keladigan muvakkat nerv boglanishlari I P Pavlovning nerv jarayonlarining irradiatsiyasi, kontsentratsiyasi xamda o`zaro induktsiyasi qonunlari zamirida ruy beradi. Bu kounlar turli yusunda muvakkat boglanishlar, assotsiasiyalar kanday yuz berayotganini, kanday shart sharoitda tormzlanishini (kuzgalishni), muvakkat boglanishlarning yukolayotgani yoki paydo bulayotganini tushuntirish imkonini beradi.

Psixofiziologik qonuniyatlarga binoan miyaning funktsiyasi muvakkat nerv boglanishlarining birlanish mexanizmi xamda analizatorlar faoliyati mexanizmlari ta`sirida xosil bo`ladi. Yuqoridagi ta`limotga kura xar ikala mexanizm xayvonlarning tashki olamga munosabatini aks ettiradi. Shuning uchun psixik faoliyat vokelikni aks ettirishdan, oliy nerv faoliyatining tashki olamini timsollar sifatida ifodalanishdan iboratdir.

3. Psixikani tadkik etish insonning butun ongi faoliyatini - uning xam nazariy xam Amaliy xayot faoliyatini urganishdir. Odam zotining ongliligi uning turli tuman faoliyatida xatti-xarakatlarida namoyon bo`ladi. Inson shaxsi xar xil shakl va mazmunga ega bo`lgan nazariy xamda Amaliy faoliyatlarda tarkib topa boradi. Bunda muxit, irsiy belgilar, tarbiya asosiy omillar xisoblanadi.

Inson o`zi yashab turgan davrni, moddiy turmushni aks ettiradi, ijtimoiy-siyosiy muxit ta`siri otsida bilimlarini uzlashtirib boradi, ijtimoiylashadi, tarixan uzgaradi. Ontogenezda uning xis tuygulari, xarakteri, kobilyati, iqtidori, tafakkuri, extiyojlari, e`tikodlari, uni faollikka da`vat kiluvchi xarakat motivlari, itsaklari tilaklari, xoxishlari, poxzitsiyasi xam atsa-sekin uzgarib boradi.

4. Insoning bilish faoliyati rivojlanishi unga o`zini qurshab turgan borliqni yanada chuqurroq, to`g`riroq, to`larok va aniqrok aks ettirish imkoniyatini yaratadi va u borliqning asl moxiyatini, turli yusundagi o`zaro boglanishlari, murakkab munosabatlar va aloqalarni tabora aniqrok yoritadi. Shu Bilan birga mazkur jarayonlarda shakllanib kelayotgan insonning borliqqa, vokelikka, jismlarga, kishilarga va o`ziga munosabati vujudga keladi.

5. Inson ongining rivojlanishi uning tashki olamni faol aks ettirishda namoyon bo'ladi. Tarixiy materializm ta'limoticha, insoning moddiy turmushi, u xayot kechirayotgan tuzumning moddiy asosigina emas, balki uni qurshab olgan odamlarning turmush tarzlari, umuminsoniy qiyofalari, e'tikodlari, dunyoqarashlari, ijtimoiy vokalikka munosabatlari, intilishlari, faoliyatlari, ijod maxsullari va xatti-xarakterlarining majmuasidir.

6. Insonning borliqni aks ettirishi faol jarayondir. Ma'lumki, inson zotining rivojlanishi ob'ektiv borliqqa va o'ziga faol ta'sir kursatishida sodir bo'ladi. Bolaning katta yoshdagi kishilar tashkil qiladigan Amaliy faoliyati, masalan uyini, kuzatishi, mexnati, ukishi, adabiy asarni mutolaa qilishi xamda kizikishining barqarorlashuvi, iqtidorning takomillashishi va boshkalar uning psixik rivojlanishini ifodalaydi.

Kuzatish metodi. Yosh davri psixologiyasida bu metodning ob'ektiv (tashki) va sub'ektiv (o'zini-o'zi) kuzatish turlari bor. Inson psixikasida uzgarishlarni kuzatish uchun quyidagilar amalga oshiriladi: 1) kuzatishning maksadi, vazifasi belgilanadi; 2) kuzatiladigan ob'ekt tanlanadi; 3) sinaluvchining yoshi jinsi aniqlanadi; 4) tadqiqot utkazish vakti rejalashtiriladi; 5) kuzatish qancha davom etishi kat'iyalashtiriladi; 6) kuzatish insoning kaysi faoliyatida amalga oshirilishi tavsiya kilinadi; 7) kuzatishning shakli (yakka gurux, jamoa Bilan utkazilishi) tayinlanadi; 8) kuzatilganlarni kayd qilib borish vositalari (kundalik, suxbat daftari, kuzatish varakasi, magnitafon, videomagnitafon va boshkalar) taxt kilinadi.

Kuzatish orqali turli yoshdagi odamlarning diqqati, xis-tuygulari, nerv sistemasining tashki ifodalari, temperament xususiyatlari, imo-ishoralari, sezgirliigi, xulk-atvori, nutk faoliyati va xakaozalari urganiladi.

Suxbat metodi. Bu metod Bilan inson psixikasini urganishda suxbatning maksadi va vazifasi belgilanadi, uning bo'ekti va sub'ekti tanlanadi, mavzusi, utkaziladigan vakti aniqlanadi, yakka shaxslar, gurux va jamoa Bilan utkazish rejalashtiriladi, urganilayotgan narsa Bilan uzviy boglik savol-javob tartibi tayyorlanadi. Suxbatning bosh maksadi muayyan bir vaziyat yoki muammoni xal qilish jarayonida inson psixikasidagi uzgarishlarni urganishdir. Suxbat orqali turli yoshdagi odamlarning tafakkuri, akl-zakovati, xulk-atvori, kizikishi, ziyrakliigi, bilim saviyasi, e'tikodi, dunyoqarashi, irodasi to'g'risida ma'lumotlar olinadi.

Faoliyat maxsulini taxili qilish metodi. Inson xotirasi, tafakkuri, kobiliyati va xayolning xususiyatlarini aniqlash maksadida be metod yosh davri psixologiyasida keng qo'llanadi. Bolalar chizgan rasmlar, yasagan uyinchoklar, modellar, yozgan she'rlarni taxlil kili shorqali ularning mantikiy xotirasi, tafakkuri, texnik, badiiy va adabiy kobiliyati, ijodiy xayoli yuzasidan materiallar tuplash mumkin. Mazkur metoddan foydalanishda maxsulotni yaratgan shaxs bevosita ishtirok etmaydi. Ob'ekt Bilan sub'ekt urtasida muloqot urnatish uchun shaxsning psixikasi to'g'risida sirtidan muayyan xukm xulosa chikriladi.

Test metodi. Test- inglizcha So'z bo'lib, sinash, tekshirish, demakdir. Shaxsning akliy o'sishini, kobiliyatini, irodaviy sifatlari va boshka psixik xususiyatlarini tekshirishda qo'llaniladigan kiska tsandart masala, topshirik, misol jumboklar test deb ataladi: test ayniqsa odamning kandy kasbni egallash mumkinligini, kasbga yarokliligi yoki yaroksizligini, itse'dodlilar va akli zaiflarni aniqlashda, kishilarni saralashda keng qo'llaniladi. Test metodining kimmati tajribaning ilmiylik darajasiga, yigilgan psixologik ma'lumotlarning ob'ektivliigi va ularni ilmiy taxlil kila bilishga boglikdir.

1905 yildan, ya'ni frantso'z psixologi A Bine va uning shogirdi A Simon insoning akliy o'sish va is'tedod darajalarini ulchash imkoniyatini borligini goyasini olga surganidan keyin psixologiyada tts metodi qo'lna boshlandi.

Xozirgi davrda nodir testlar katoriga psixologlardan Rorshax, Rozentsveyg, Kettil, Varetgg, Veksler, Meyli, Ayze, Anatsazi, Raven va boshkalar ijodining namunalarini kiritish mumkin.

Tajriba metodi. Bu metod turli yoshdagi odamlarning psixikasini chuqurroq, aniqroq tadqiq qilish metodlari ichida eng muximi hisoblanadi. Eksperiment metodi yordamida sun'iy tushunchalarning shakllanishi, nutkning o'sishi, favqo'lotda xolatlardan chiqish, muammoli vaziyatni xal qilish jarayonlari, shaxsning xis-tuygulari, xarakter va tipologik xususiyatlari urganiladi.

Tajriba metodi uz navbatida tabiiy va laboratoriya metodlariga ajaratiladi. Tabiiy metod psixologik-pedagogik masalalarni xal qilishda qo'llaniladi. Bu metodning ilmiy asoslarini 1910 yilda A.F.Lazurskiy ta'riflagan. Tabiiy metoddan foydalanishda ishlab chikarish jamoalari a'zolarining, ilmiy muassalar xodimlarining, ukituvchilar, keksaygan kishilarning psixologik uzgarishlari, o'zaro munosabatlari, ish kobilyatlari, mo'taxassislikka yarokliligi muammolarini xal qilish nazarda tutiladi.

Labratoriya metodi kupincha individual shaklida sinaluvchilardang yashirmay, maxsus psixologik asboblari, yul-yuriklar, tavsiyalar, kursatma va ilovalardan foydalanib olib boriladi. Xozir inson psixikasidagi uzgarishlarni aniqlaydigan asboblari, murakkab elektron xisoblash mashinalari, kurilmalar, moslama va jixozlar mavjud. Ular odamdagi psixologik jarayonlar, xolatlar, funktsiyalar, vujudga kelayotgan Yangi sifatlarni kayd kili shva ulchashda qo'llaniladi.

Biografiya metodi. Inson psixikasini tadkiki qilish uchun uning xayoti, faoliyati, ijodiyoti to'g'risidagi ogzaki va yozma ma'lumotlar muxim ahamiyatga ega. Bu borada kishilarning tarjimai xoli, kundalgi, xatlari, esdaliklari, uzgalar ijodiga bergan baxolari, tanbexlari, takrizlari aloxida urin egallaydi. Shu bilan birga uzgalar tamonidan tuplangan tarjiami xoll xakidagi materiallar: esdaliklar, xatlar, rasmlar, tavsiflar, baxolar, magnitafon ovozlari, fotolavxalar, xujjatli fil'mlar, takrizlar urganilayotgan shaxsni to'larok tasavvur etishga xizmat qiladi.

Anketa metodi. Yosh davri psixologiyasida keng qo'llaniladigan metodlardan biridir. Uning yordamida turli yoshdagi odamlarning psixologik xususiyatlari, narsa va xodisalarga munosabatlari urganiladi.

Anketa odatda uchta xil to'ziladi. Ularning birinchi xili anglashilgan motivlarni aniqlashga muljallangan savollardan to'ziladi. Ikkkinchi xilida xar bir savolningbir nechtadan tayyor javoblari beriladi. Uchunchi xil anketada sinaluvchiga yozilgan to'g'ri javoblarni ballar Bilan baxolash tavsia etiladi, anketadan turli yoshdagi odamlarning layokatlarini, muayyan soxaga kizikishlari va kobilyatlarini, o'ziga, tengdoshlariga, katta va kichiklarga munosabatlarini aniqlash maksadida foydalaniladi.

Sotsiometrik metod. Bu metod kichik gurux a'zolari urtasidagi bevosita emotsional munosabatlarni urganish va ularning darajasini ulchashda qo'llaniladi. Unga amerikalik sotsiolog Djon Morenko asos solgan. Mazkur metod yordamida muayyan guruxdagi xar bir a'zoning o'zaro munosabatini aniqlash uchun uning kaysi faoliyatida Kim Bilan birga katnashishi suraladi. Olingan ma'lumotlar matritsa, grafik, sxema, jadval shaklida ifodalanadi.

Yosh davrlar psixologiyasi fani ham psixologiya ilmining boshqa sohalari singari o'zining ilmiy-tadqiqot metodlariga ega. Psixologik qonuniyatlarni muayyan reja asosida olib boriladigan tekshirishlar tufayligina xolisona aniqlik kiritish mumkin. Psixologik tadqiqotlar jarayonini quyidagi asosiy bosqichlarga bo'lish maqsadga muvofiqdir:

1. Muammoning qo'yilishi. Har qanday ilmiy-tekshirish ishlari kabi, psixologiyada olib boriladigan ilmiy tekshirish ishlari ham nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan muammoni aniqlashdan, shuningdek bu muammo fanda qanchalik yoritilganligini aniqlash maqsadida mazkur mavzuga oid ilmiy va maxsus adabiyotlarni taxlil qilishdan boshlanadi.

2. **Tadqiqot metodikasini tanlash.** Psixologik tadqiqotlar turli metodlar {bu metodlar haqida quyida batafsil fikr yuritiladi) bilan olib boriladi. Tekshirishlarning muvaffaqiyatli chiqishi ko'p jihatdan metodni to'g'ri tanlashga bog'liq bo'ladi.

3. **Ma'lumotlarni to'lash.** To'plangan ma'lumotlar o'rganilayotgan muammoga mos bo'lishi yoki ularni to'plash maqsadda muvofiq ravishda olib borilishi zarur. Ilmiy ma'lumotlarga bo'lgan asosiy talablar - bu ularning xolisona, to'la va izchil bo'lishidir. To'plangan ma'lumotlar o'rganilayotgan muammoni har jihatdan tavsiflab berishi kerak,

4. **Ma'lumotlarni qayta ishlash.** To'plangan ma'lumotlarni matematik va mantiqiy jihatdan ishlab chiqish umumiylikni, xususiylikni topish va ularni tasodifiy ma'lumotlardan ajratish imkonini beradi. Bunda to'plangan ma'lumotlarning o'rtacha miqdori (arifmetik, kvadrat va hokazo), protsentlari aniqlanadi, sonlarga oid ma'lumotlar jadvallarga joylashtiriladi, grafik, diagramma va chizmalarda o'z aksini topadi. Murakkab mo'tanosiblikdagi ma'lumotlarni topishda esa variatsion statistika metodlari qullaniladi.

5. **qonulnyatlarni ifodllaniish.** Bu tadqiqotning birmuncha murakkab va mas'uliyatli bosqichi hisoblanadi, Chunki, bu bosqichda ma'lumotlarning mohiyatiga qanchalik chuqur tushunilganligi, ularning o'zaro bog'liqligini hisobga olib, bosqich ma'lumotidan har turli xulosa chiqarish mumkin. Ko'pincha chiqarilgan xulosalar taxminiy xarakterga ega bo'lib, keyingi tekshirishlar, aniqlashlar uchun asos bo'ladi.

6. **qonuniyatii amalda qo'llash.** Aniqlangan qonuniyatlar ma'lum bir amaliyot sohasida qo'llaniladi. Amalda qullash aniqlangan qonuniyatning to'g'riligiga batamom ishonch hosil qilish imkonini beradi. Ko'pincha o'qituvchilar o'z amaliy faoliyatlarida shaxsiy ko'zatishlari va boshqalarning tajribalarini umumiyashtiradilar. Biroq, bunday umumlashtirishlar ilmiy jihatdan etarli asoslangan bo'lmaydi, ya'ni, muhim aniqligi va teranligi bilan ajralib turmaydi.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar.

1. Abu Nasr Forobiyning "Baxt-saodatga erishuv" asarini mutolaa qiling va allomaning quyidagi qarashlarini yozma baen eting:

a) insoniy kamolotga erishuvda aqliy bilishning ahamiyati.

b) irodaviy fazilatlarini shakllantirish va odatga aylantirishda inson qudrati, ta'lim va tarbiyaning kuchi haqida.

v) yoshlarning kasb-hunar va ish-tajribani zgallashi to'g'risida.

2. Yosh davrlar psixologiyasi fanining vujudga kelish sabablarini ko'rsating.

3. Turli davrlarda psixik rivojlanish haqidagi talqinlarning mohiyatini yoritib bering.

4. Fanning predmeti, nazariy va amaliy vazifalari nimalardan iborat? Uning istiqboli haqida nima deya olasiz?

5. Yosh davrlar psixologiyasi tadqiqotlarni tashkil etish va ilmiy metodlari haqida ma'lumot bering.

PSIXIK RIVOJLANISH VA TA'LIM

1. Inson shaxsining tarkib topishi va psixik rivojlanishining sharoitlari. Biologik va ijtimoiy omillar.
2. Psixik taraqqiet va ta'limning o'zaro munosabati.
3. Yosh davrlari psixologiyasi yosh davrlarini tabaqalash muammolari.

Psixik rivojlanish va bu o'zgarishlarga sabab bo'ladigan kuchlar o'rtasidagi munosabat qonunlarini o'rganish yosh davrlari psixologiyasi fanining muhim va dolzarb muammolaridan biridir.

Inson shaxsining psixik rivojlanishi va uning shakllanishi murakkab tadqiqot jarayonidir. Zero, uning o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarini asosli ilmiy bilish, o'quvchi shaxsiga pedagogik jihatdan ta'sir ko'rsatishning zarur shartidir.

Inson - biosotsial mavjudotdir. Uning birligi, bir tomondan, kishining psixik, tugma ravishda tashkil topgan xususiyatlari (masalan, ko'rish yoki eshitish sezgilarining, shuningdek, oliy nerv to'zilishining o'ziga xos xususiyatlari), ikkinchi tomondan esa faoliyatining ongli sub'ekti va ijtimoiy taraqqiyotning faol ishtirokchisi sifatida uning xulq-atvor (masalan, axloqiy odatlar) xususiyatlarida namoyon bo'ladi.

Xush, odam psixikasi va xatti-harakatlarida namoyon bo'ladigan bu xususiyatlarni nimalar sirasiga kiritish mumkin? Inson psixikasining tabiati biologik yoki inqilobiy xarakterga egami?

Inson shaxsining tarkib topishi va psixik rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarning muammosi o'z mohiyati jihatidan g'oyaviy xarakterga ega, Shu bois, bu masalani hal qilishda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan turli oqimlar, yo'nalishlar maydonga kelgan. Inson shaxsining tarkib topishini tushuntirishda maydonga kelgan birinchi oqim *biogenetik kontseptsiya*, nazariya bulsa, ikkinchi oqim *sotsiogenetik kontseptsiya*dir.

Inson shaxsining tarkib topishini tushuntirishga intiluvchi *biogenetik oqim XIX* asrning ikkinchi yarmida maydonga kelgan.

Bola psixik xususiyatlarining tugma tabiati haqidagi ma'lumot shu vaqtga qadar aksariyat psixologiya maktablarining asosini tashkil etib kelmoqda. Mazkur ta'limot inson psixikasining barcha umumiy va individual xususiyatlari tabiat tomonidan belgilangan, uning biologik to'zilishiga tenglashtirilgandir, psixik rivojlanish esa, irsiy yo'l bilan azaldan belgilanib, inson organizmiga joylashtirilgan shu xususiyatlarning maromiga etilish jarayonidan iborat deb ta'kidlaydi. Ma'lumki, nasliy xususiyatlar tug'ma yo'l bilan nasldan naslga tayyor holda beriladi, biroq shunday bo'lishiga qaramay, bu oqim namoyandalari inson shaxsi va uning barcha xususiyatlari "**ichki qonunlar**" asosida, ya'ni nasliy xususiyatlar negizida maydonga keladigan narsa, biologik omillarga bog'liqdir, deb ta'kidlaydilar.

Biogenetik ta'limot, inson qobiliyatlarining rivojlanish darajasi (chunonchi, imkoniyatlarning chegarasi, uning eng yuksak nuqtasi) taqdir tomonidan belgilanib qo'yilganligini, o'quvchi imkoniyatlari va qobiliyatlarini maxsus testlar yordamida aniqlab, undan so'ng ta'lim jarayonini uning irsiyat tomonidan belgilangan taraqqiyot darajasiga moslashtirish, ularning aqliy iste'dod darajalariga qarab turli mavqedagi maktablarda tahsil olishga zarur deb ta'kiydlashadi.

Chunonchi, bu yo'nalish tarafdorlaridan, amerikalik psixolog E.Torndayk o'quvchilarning "**tabiyaviy kuchlari**" va "**tugma mayllar**"i psixik rivojlanishning etakchi omili qilib ko'rsatib, muhitning, ta'lim-tarbiyaning ta'siri - ikkinchi darajalidir deb aytadi.

Avstraliyalik psixolog K.Byuler bolalarning faqat aqliy taraqqiyotini emas, balki axloqiy rivojlanishi ham nasliy tomondan belgilangandir, deb ta'kidlaydi.

Amerikalik pedagog va psixolog Dj.D'yui-inson tabiatini o'zgartirib bo'lmaydi, odam irsiyat vositasida hosil qilgan ehtiyojlari va psixik xususiyatlari bilan tug'iladi. Bu ehtiyojlar va psixik

xususiyatlar tarbiya jarayonida namoyon bo`lib, ba`zida o`zgarishi, tarbiyaning esa miqdorini belgilab beruvchi mezondir, deb hisoblaydi.

Venalik vrach-psixolog 3. Frey mazkur oqim namoyandasi sifatada shaxsning faolligani, uni harakatta keltiruvchi kuchlarni quyidagi tarzda tushuntirishga intiladi. Odam o`zining qadimiy hayvon tariqasidagi avod-ajdodlaridan nasliy yo`l bilan utgan instinktiv mayllarning namoyon bo`layotgani tufayli faoldi. Z.Freydning fikriga ko`ra, instinktiv mayllar asosan jinsiy instinktlar shaklida namoyon bo`ladi. Z.Freyd, shaxsning faolligini dastavval jinsiy mayllar bilan boglaydi. Biroq instanktiv mayllar jamiyatda xuddi xayvonot olamidagidek erkin namoyon bo`lavermaydi. Jamiyatdagi jamoa hayoti odamni, undagi mavjud instinktiv mayllarni (ni, jinsiy mayllarni) juda ko`p jihatdan cheklab qo`yadi. Oqibatda odam o`zining ko`p instinktlari va mayllarini bosishga, tormozlashga majbur bo`ladi. Uning ta`limotiga ko`ra, tormozlangan instinkt va mayllar yo`kolib ketmaydi, balki bizga noma`lum bo`lgan ongsizlik darajasiga o`tkazilib yuboriladi. Ongsizlik darajasidagi bunday instinktlar va mayllar har turli **“komplekstiv** birlashadilar, go`yo inson shaxsi faolligining haqiqiy sababi ayni shu **“Komplekslar”**ni namoyon bo`lishidir. Z.Freydning ta`limotidan uning ochiqdan-ochiq biologizatorlik targ`ibotchisi ekanligini, inson shaxsining faolligini jinsiy mayllardan iborat ekanligi haqidagi nazariyasi Ilmiy asosga ega emasligini e`tirof etish mumkin.

Bunday ta`limotlardan, xususan din homiylari keng foydalanib, insonning taqdiri ana shu ilmlar bilan chambarchas bog`liqdir, deb ta`kidlashadi.

Inson shaxsining tarkib topishini o`rganish davomida yuzaga kelgan yana bir ta`limot- *sotsiogenetik kontseptsiya* qobiliyatlarning taraqqiyotini, faqat, tevarak-atrofdagi muhitning ta`siri bilan tushuntiradi. Bu yo`nalish o`z zamonasi uchun ilg`or hisoblangan XVIII asr frantsoz olimi K.Gel`vetsiy ta`limotidan boshlangan. K.Gel`vetsiyning ta`limotiga ko`ra, barcha odamlar aqliy va axloqiy rivojlanishi uchun tutilishdanoq mutlaqo bir xil tabiiy imkoniyatga ega bo`ladilar, shuning uchun odamlarning psixik xususiyatlaridagi farq, faqatgina muhit va tarbiyaning turlicha ta`sir qilishi bilan vujudga keladi, deb tushuntiriladi. Bu nazariya odamlarning psixik, ruhiy, oqibatda ijtimoiy tengsizligi ularning tula xususiyatlari degan taglimotga qarshi qaratilgan edi. Bu nazariyaning xorijiy mamlakatlardagi hozirgi turli namoyandalari psixikaning rivojlanishida ijtimoiy muhitning g`oyat darajada muhim rol`i borligini e`tirof etadilar.

Inson shaxsining tarkib topishini o`rganish davomida yuzaga kelgan sotsiogenetik kontseptsiya fanda eksperimentlarning rivojlanishi bilan bog`liqdir. Ma`lumki, XVII asrning ohiri va XUSH asrning "boshlarida tabiiy fanlar jadal sur`atlar bilan rivojlana boshladi, o`sha paytda hammaning diqqat-e`tibori mu`jizakor tajribaga qaratilgan edi. Bu xodisa inson shaxsining tarkib topishi masalasiga ham ta`sir kilmay qolmadi.

„Sotsiogenetik kontseptsiya namoyandalari insonning butun taraqqiyoti, shu jumladan, shaxsiy xususiyatlarning tarkib topishi, asosan, tajribaga bog`liqdir. Bu nazariyada shaxsda ruy beradigan o`zgarishlarni jamiyatning to`zilishi, ijtimoiylashish usullari, atrofidagi odamlar bilan o`zaro munosabat vositalari asosida tushuntiriladi. Bu ta`limotta ko`ra inson biologik tur sifatida tug`ilib, hayotdagi ijtimoiy shart-sharoitlarning bevosita ta`siri ostida shaxsga aylanadi.

Chunonchi, angaliyalik olim Djon Lokk dunyoga kelgan yangi chaqaloq bolaning ruhini **“top-toza paxtaga”** uxshatadi. Uning fikricha, bolaning **“top-toza paxta”** tarzidagi ruhiga nimalarni yozish mutlaqo katta odamlar ixtiyorlaridadir. Shuning uchun bolaning qanday odam bo`lib etishishi, ya`ni unda qanday shaxsiy fazilatlarining tarkib topishi bola hayotdan oladigan tajribaga, o`zgalar bilan muloqot jarayonida oladigan hayotiy tushuncha va tasavvurlariga bog`liqdir, deb ta`kidlaydi.

Har ikkala yo`nalishning namoyondalari, o`z manfaatlarining tashqi jihatdan bir-biriga qarama-qarshi bo`lishiga qaramay, insonning psixik xususiyatlarini nasliy, biologik omillar ta`siri ostida, yoki o`zgarimas muhit ta`sirida avvaldan belgilangan va o`zgarimas narsa, deb e`tirof etadilar.

Ma`lumki, odam shaxs sifatida muntazam, qandaydir faoliyatda tarkib topib boradi, rivojlanadi, uning faolligi namoyon bo`ladi. Agarda hayvonlar tevarak-atrofdagi tashqi muhitga passiv moslashib, hayot faoliyatlarida tabiatdagi, ya`ni tashqi muhitdagi tayyor narsalardan foydalansalar, odam esa tevarak-atrofidagi tashqi muhitga faol ta`sir ko`rsatib, uni o`z irodasiga bo`ysundiradi hamda o`zgartirib, o`z ehtiyojlarini qondirishga xizmat qildiradi.

Ko`zatishlar jarayonida shu narsa ma`lum bo`ldiki, odamdagi tugma, irsiy mexanizmlari uning psixik rivojlanishiga ta`sir ko`rsatadi-yu, biroq uning mazmunini ham, shaxsiy fazilatlarini ham belgilab bera olmaydi, Ta`kidlash zarurki, muhit ham bola psixikasivi rivojlantirishda muayyan rol` o`ynaydi. Faqat, buning uchun bolani o`qitayotgan kishilarning ta`siri natijasida bola ana shu muhitni faol ravishda o`rganib olishi, tabiiydir.

Psixologiya fani zamonaviy ta`limotga asoslangan holda inson shaxsining tarkib topishini asosan uchta omilning ta`siriga bog`liqlini dalillar asosida izoxlab beradi. Ulardan;

- **birinchisi** - inson tug`ilib voyaga etadigan tashqi ijtimoiy muhitning ta`siri;
- **ikkinchisi** - odamga o`zoq muddat davomida muntazam tarzda beriladigan ta`lim tarbiyaning ta`siri;
- **uchinchisi** - odamga tug`ma ravishda, tayyor holda beriladigan nasliy xususiyatlarning ta`siridir.

Ma`lumki, har bir odam o`ziga xos, boshqalarda aynan takrorlanmaydigan ijtimoiy muxitda, aniq ijtimoiy munosabatlarda, ya`ni oila, jamoa va jamiyatda, odamlar orasida yashab ulg`ayadi, shakllanadi.

Bu ijtimoiy munosabatlarga odam jamiyat a`zosi sifatida, ma`lum sinfnig, u yoki bu ijtimoiy guruhning namoyandasi sifatida va nihoyat, tashkil qilinganlik va uyushqoqlik darajasi turlicha bo`lgan muayyan jamoalarning faol a`zosi sifatida qatnashadi.

Shaxsning mohiyati o`z tabiati jihatidan ijtimoiy xarakterga egadir. Shaxsdagi barcha psixik xususiyatlari, ijodiy faolligining rivojlaiish manbalari uning tevarak-atrofidagi ijtimoiy muhitda, jamiyatdadir. Inson shaxsi sababiy bog`liqlikda bo`lib, uning ijtimoiy turmushi bilan belgilanadi. Mana shu ma`noda shaxsning taraqqiyoti odamlar bilan munosabatda yuzaga keladigan ijtimoiy tajribani egallash jarayonidan iboratdir. Buning natijasida insonning psixik xususiyatlari, axloqiy fazilatlarini, xarakteri, irodaviy sifatlarini, qiziqishlari, e`tiqod va dunyoqarashi tarkib topadi.

Muhit, ma`lum maqsadga qaratilgan ta`lim va tarbiya, azaldan berilgan, genotik jihatdan qat`iy belgilangan nimanidir namoyon qilish uchun sharoitgina bo`lib qolmay, balki inson psixik xususiyatlarini tarkib toptiradi.

Bu borada, **birinchidan**, odam muhit ta`siri ostidagi passiv ob`ekt bo`lmay, balki faol mavjudotdir, Shu bois hayot sharoiti, tashqi ta`sir inson psixikasini belgilamaydi, balki odamning muhit bilan bo`lgan o`zaro ta`siri orqali, uning muhitdagi faoliyati orqali belgilanadi. Shu sababli muhitning ta`siri haqida emas, balki odamning tevarak-atrofdagi muhit bilan faol o`zaro ta`siri haqida gapirish maqsadga muvofiqdir.

Ikkinchidan, psixikaning rivojlanishi pirovard natijada tashqi sharoitlarga, tashqi ta`sirotlarga bog`liqdir. Lekin bu rivojlanishini bevosita tashqi sharoitdan va tashqi vaziyatdan keltirib chiqarib bo`lmaydi. Bu sharoitlar hamda vaziyatlar hamisha odamning hayotiy tajribasi, uning shaxsi, individual psixologik xususiyatlari va psixik qnyofasi orqali ta`sir qiladi.

Uchinchidan, odam faol mavjudot sifatida o`zi ham ongli ravishda o`z shaxsini o`zgartirishi, ya`ni o`zi-o`zini tarbiyalash bilan shug`ullanishi mumkin, lekin, bu jarayon atrof-muhitdan ajralgan holda emas, balki muhit bilan moslashgan holda va muhit bilan o`zaro munosabatda sodir bo`ladi.

Yuqoridagilardan xulosa chiqarib shuni aytish mumkinki, odamning (bolaning, o`quvchining) ijtimoiy tashkil topgan va faol faoliyati uning psixik rivojlanishining asosi, vositasi hamda shartidir.

O`z-o`zidan ma`lumki, odamning psixik rivojlanishi uchun tabiiy, biologik imkoniyatlar nihoyatda zarurdir. Inson psixik xususiyatlari me`yorida tarkib topishi o`chun muayyan darajadagi biologik to`zilish, inson miyasi va nerv sistemasi bo`lishi shart. Bu tabiiy xususiyatlar psixik rivojlanigani harakatta keltiruvchi kuchlar, omillar emas, balki faqat dastlabki sharoitlardir, xolos.

Tabiiy xususiyatlar taraqqiyotni harakatta keltiruvchi kuch emasligiga qaramay, insoniyat psixik taraqqiyotiga ta`sir ko`rsatadi.

Birinchidan, tabiiy xususiyatlar psixik xususiyatlar taraqqiyotining turli yo`llarini va usullarini belgilab beradi. Inson nerv sistemasining xususiyatlari o`z-o`ziga shaxsning hech qanday psixik xususiyatlarini belgilamaydi, Hech bir me`yordagi bola dadil yoki qurqoq, irodali yoki irodasiz, mehnatsevar yoki yalqov, intizomli yoki intizomsiz bo`lib tug`ilmaydi, Agarda tarbiya to`g`ri tashkil qilinsa, nerv sistemasining istalgan tidi asosida xarakterning barcha ijtimoiy qimmatli xislatlarini shakllantirish mumkin. Masalan, sabot-matonat va o`z-o`zini to`ta bilish xislatini nerv sistemasining tipi shiddatli bo`lgan bolalarda ham, yoki nerv sistemasining tipi vazmin bo`lgan bolalarda ham tarbiyalash mumkin va tarbiyala bo`ladi. Biroq birinchi hol bolalarni tarbiyalash ikkinchi holdagilarni tarbiyalashga qaraganda qiyinroq bo`ladi. Har ikkala holda kerakli sifatlarni tarbiyalash yo`llari va usullari ham churlicha bo`ladi.

Ikkinchidan, tabiiy xususiyatlar odamning biror sohada erishgan yutuqlari darajasiga ham ta`sir qilishi mumkin. Masalan, qobiliyat ko`qishklarida tugma individual farqlar mavjud. Shu sababli ba`zi odamlar boshqa odamlardan ma`lum bir faoliyatni egallash imkoniyati jihatidan ustun turishadi. Ba`zida esa aksincha, biror-bir faoliyat turini egallash imkoniyati jihatidan esa ulardan ortda qolinglari mumkin. Mana shu ma`noda olganda odamlar o`z qobiliyatlarini baravar rivojlantirish imkoniyatiga ega emaslar. Garchi tabiiy ko`qishklar o`quvchilarning psixik rivojlanishi uchun ma`lum ahamiyatga ega bo`lsa ham (shu sababli, masalan, ta`lim jarayonida ayrim o`quvchilardan boshqa o`quvchilarga nisbatan ko`proq-zo`r berish talab qilinadi, ayrim o`quvchiga o`qituvchi ko`proq kuch sarflaydi, e`tibor beradi va ko`proq vaqt ajratadi), bu ko`qishklarning o`zi psixik taraqqiyotda hal qiluvchi rol` o`ynamaydi.

Turli yo`nalishga ega bo`lgan psixologlar, bir tomondan ta`lim va tarbiya, ikkinchi tomondan esa rivojlanish o`rtasidagi o`zaro munosabati muammosini keng doirada muhokama qilmoqdalar.

Rivojlanish deganda, odatda hodisalarning har ikki turi tushuniladi va bu tushunchalar bir-biri bilan chambarchas bog`liqdir: 1) miyaning biologik, organiketilishi, uning anatomik-fiziologik to`zilishi jihatidan etilishi; 2) psixik (aqliy) rivojlanishning ma`lum o`shish darajalari sifatadagi, o`ziga xos aqliy etilish sifatidagi psixik rivojlaiishi, o`z-o`zidan ma`lumki, aqliy rivojlanish miya to`zilishining biologik echilishi bilan bog`liqdir va bu xususiyat ta`lim-tarbiya ishlarida, albatta, hisobga olinishi lozim, chunki ta`lim miyaning organikjihatdan etilishini inkor eta olmaydi. Biroq miya bo`zilishining organikjihatdan etilishini muhitga, ta`lim-tarbiyaga mutlaqo bog`lanmagan holda o`zining qat`iy biologik qonunlari asosida sodir bo`ladi, deb bo`lmaydi. Muhit, ta`lim-tarbiya va tegishli mashq, miya to`zilishining organikjihatdan etilishiga yordam beradi.

Bu jarayonda ta`lim qanday mavqega ega? Ta`lim rivojlanishga nisbatan etakchi vazifani bajaradimi yoki aksincha? Bu muammoning hal qilinishi ta`lim jarayonining mazmuni va metodikasini, o`quv dasturlari va darsliklarning mazmunini belgilab beradi.

Bu borada nemis psixologi V.Shtern: ta`lim psixik rivojlanishning orqasidan boradi va unga moslashadi, degan fikrni olg`a surgan edi. Bu fikrga qarama-qarshi rus psixolog L.S.Vigotskiy bolaning psixik rivojlanishida ta`lim va tarbiyaning etakchilik rol`i bor, degan qoidani birinchi bo`lib ilgari surdi va uni: ta`lim rivojlanishdan oldinda boradi va uni o`z orqasidan ergashtirib olib boradi, deb aniq

ifodalab beradi. Yuqorida bayon qilingan birinchi fikrga muvofiq ta`lim faqat rivojlanish tomonidan erishilgan narsalardan foydalanadi. Shuning uchun aqliy jihatdan etilish jarayoniga aralashmaslik, unga xalaqit bermaslik, balki ta`lim uchun imkoniyat etilguncha chidam bilan passiv kutib turish kerak.

Shveysariyalik psixolog J.Piajening nazariyasi ham ayni shu g`oyalar bilan yo`g`rilgandir.

J.Piajening fikricha, bolaning aqliy usishi o`zining ichki qonunlari asosida rivojlana borib, sifat jihatdan o`ziga xos bir qator genetik bosqichlarni bosib o`tadi. Ta`lim - bu aqliy etilish jarayonini faqat bir qadar tezlatishga yoki syokinlashtirishga qobildir, lekin u aqliy jihatdan etilish jarayoniga hech qanday jiddiy ta`sir ko`rsata olmaydi. Demak, ta`lim rivojlanish qonunlariga buysinishi kerak. Masalan, bolada mantiqiy tafakkur etilmay turib, uni mantiqiy fikr yuritishga o`rgatish foydasizdir. Ta`limning turli bosqichlari bolaning tegishli psixologik imkoniyatlari pishib etiladigan muayyan yoshidan qat`iy nazar bog`liqligi ana shundan kelib chiqadi.

Ta`kidlash joizki, ta`lim etakchi rol`ni bajaradi, ta`lim va rivojlanish esa o`zaro bir-biriga bog`liqdir; ular alohida sodir bo`ladigan ikki jarayon bo`lmay, balki bir butun jarayondir. Ta`limsiz to`la aqliy rivojlanish bo`lishi mumkin emas. Ta`lim rivojlanishga turtki bo`ladi, rivojlanishni o`z ortidan ergashtirib boradi. Zarur sharoit tug`ilganda ta`lim mantiqiy fikrlash malakasini tarkib toptiradi va tegishli aqliy rivojlanish uchun zamin bo`ladi, lekin, ta`lim rivojlanishga turtki bo`lish bilan bir vaqtda o`zi rivojlanishga tayanadi, erishilgan rivojlanish darajasining xususiyatlarini, rivojlanishning ichki qoidalarini albatta, inobatga oladi. Ta`limning imkoniyatlari juda keng bo`lsa-da, biroq cheksiz emas. Yirik rus psixologi L.S.Vigotskiy ta`lim va taraqqiyot muammosiga ijtimoiy-tarixiy jarayon nuqtai-nazaridan yondashib, bilimlarni o`zlashtirish insoniyatning tarixi taraqqiyotida yaratilgan madaniyatda ishtirok etish jarayonidir, deb ta`kidlaydi. U olga surgan psixik funktsiyalar taraqqiyotining madaniy-tarixiy nazariyasiga ko`ra, psixik faoliyat taraqqiyotining “*tabiiy*” shaklini bevosita qayta qurgan holda, turli alomatlar bilan avval tashqi, so`ng ichki ifodalanishni nazarda tutib, “madaniy” shaklini egallash tushuniladi,

Shu munosabat bilan L.S.Vigotskiyning psixologiyaga kiritgan “*psixik taraqqiyotning eng yaqin zonasi*” tushunchasi muxim ahamiyat kasb etadi. Buning asl mohiyati, bolaning mustaqil faoliyat kattalar bilan hamkorlikda, uning rahbarligida amalga oshiriladi. L.S.Vigotskiy tomonidan kiritilgan “psixik taraqqiyotning eng yaqin zonasi” tushunchasi “ta`lim taraqqiyotdan oldinda boradi” degan umumiy qoidaning yaqqol mazmunini tushunish uchun imkoniyat yaratadi,

E.Torndayk va J.Piajening ta`lim bilan taraqqietni ayni bir narsa deb tushuntirishiga qaramay L.S.Vigotskiy: “*Bola taraqqiyotinn hech mahal maktab ta`limidan tashqaridagi soya deb hisoblash mumkin emas*”, - deb ta`kidlaydi. Bundan tashqari, ta`lim va taraqqiyot bir-biriga tobe bo`lmagan jarayonlardir, degan yunalishdagi psixologlarni ham u qattiq tanqid qiladi. P.P.Blonskiy ta`limning bola taraqqiyotidagi o`rniga alohida ahamiyat beradi, shuning uchun o`quvchilarning aqliy rivojlanishi tug`ridan-to`g`ri maktab dasturi mazmuniga bog`liq ekanligini ta`kidlaydi. Uning fikricha-ta`lim jarayonida bolalar ma`lum qoida asosida faoliyat qilishga odatlanadilar. Ta`lim ta`siri natijasida o`quvchilarda o`z-o`zini va o`zining aqliy faoliyatini nazorat qilish yuzaga keladi. Psixolog-olimlardan V.V.Davidov, P.Ya.Gal`perin, D.B.El`konin, N.AMenchinskaya, A.A.Lyublinskaya, E.G.Gozievaar o`z tadqiqotlarida ta`limning taraqqiyotdagi etakchi rol`ini ta`kidlashadi.

Psixik taraqqiyotning omillari va sharoitlari aniqlab olingan taqdirda ham, psixikada yuzaga keladigan o`zgarishlarning manbalari, psixik rivojlanishni harakatta keltiruvchi kuchlar nimalardan iborat, degan savolning tug`ilishi, tabiiydir.

Bolaning psixik rivojlanishini harakatlar keltiruvchi kuchlar murakkab va turli-tumandir. Rivojlanishning mohiyatini qarama-qarshiliklar ko`rashidan, ichki ziddiyatlar bolaning, psixik rivojlanishini bevosita harakatta keltiruvchi kuchlar, ta`lim va tarbiya jarayonida yuzaga keladigan

hamda bartaraf qilinadigan eskilik va yangilik o`rtasidagi qarama-qarshiliklardan iboratdir. Bunday ziddiyatlarga, masalan, faoliyat tomonidan yuzaga keladigan yangi ehtiyojlar bilan ularni qondirish imkoniyatlari o`rtasidagi ziddiyatlar; bolaning o`z borayotgan jismoniy va ruhiy imkoniyatlari bilan esa, tarkib topgan o`zaro munosabat shakllari va faoliyat turlari o`rtasidagi ziddiyatlar; jamiyat, jamoa, katta odamlar tomonidan kundan-kunga ortib borayotgan talablar bilan psixik taraqqiyotning mazkur darajasi o`rtasidagi ziddiyatlar qiradi.

Masalan, kichik maktab yoshidagi o`quvchida mustaqil irodaviy faoliyatga nisbatan bo`lgan tayyorlik bilan xatti-harakatlarning mavjud vaziyatga yoki bevosita ichki kechinmalarga bog`liqligi o`rtasida ziddiyat mavjuddir o`smirlarda esa eng kuchli ziddiyatlar bir tomondan, uning o`ziga, o`zi baho berishi va o`z talablari darajasi va ikkinchi tomondan, atrofdagilarning unga nisbatan bo`lgan munosabatlari haqidagi ichki kechinmasi o`rtasida. Shuningdek, o`zining jamoadagi real mavqei tug`risidagi ichki kechinmasi o`qishida; katta odamlar hayotida to`la huquqli a`zo sifatida qatnashiti ehtiyoj bilan bunga o`z imkoniyatlarining mos kelmasligi o`qishida paydo bo`ladi.

Kursatilgan barcha ziddiyatlar birmuncha yuqori darajadagi psixik faoliyatlarni tarkib toptirish orqali bartaraf qilinadi. Natijada bola psixik rivojlanishning yanada yuksakroq bosqichiga ko`tariladi. Ehtiyoj qondiriladi - ziddiyat yo`qoladi. Biroq qondirilgan ehtiyoj, yangi ehtiyojni tug`diradi. Bu ziddiyat boshqa bir ziddiyat bilan almashinadi, taraqqiyot davom etadi.

Rivojlanish faqat sof miqdor o`zgarishlari jarayonidan, ya`ni qandaydir psixik hodisalarning, xususiyat va sifatning kupayishi yoki kamayishidan iborat bo`lib qolmay, balki sifat jihatdan yangi xususiyatlar, ya`ni yangidan hosil qilingan sifatning paydo bo`lishi bilan bog`likdir.

Psixologlar psixik rivojlanishning umumiy qonuniyatlari borligini qayd etib ko`rsatmoqdalar. Biroq muhit ta`siriga nisbatan bu qonuniyatlar ikkilamchidir, chunki bu qonuniyatlarning o`ziga xos xususiyatlari hayot sharoitiga, faoliyatda va tarbiyaga bog`liqdir. Mana shunday umumiy qonuniyatlarga birinchi navbatda ***psixik rivojlanishning notyokisligi*** qiradi. Buning mohiyati shundan iboratki, har qanday sharoitda, hatto ta`lim va tarbiyaning eng qo`lay sharoitlarida ham shaxsning turli psixik belgilari, funktsiyalari va xususiyatlari rivojlanishning bitta darajasida to`xtab turmaydi. Bolaning ayrim yosh davrlarida psixikaning u yoki bu yo`nalishlarida rivojlanish uchun nihoyatda qulay sharoitlar paydo bo`ladi va bu sharoitlarning ba`zilari vaqtinchalik, o`tkinchi xarakterda bo`ladi. ***U yoki bu psixik xususiyatlar va sifatning rivojlanishi uchun eng qulay sharoitlar bo`lgan ana shunday yosh davrlari sezitiv davrlar deb ataladi.*** (L.S.Vigotskiy, A.N.Leont`ev). Bunday senzitivaik davrning mavjudligiga miyaning organik jihatdan etilgan qonuniyati ham, ayrim psixik jarayonlar va xususiyatlar ham, hayotiy tajriba ham sabab bo`ladi.

Shunday qilib, bolaning, maktab o`quvchisining psixik rivojlanishi - murakkab taraqqiyot jarayonidir.

Psixologiya fanida yosh davrlarini tabaqalash bo`yicha turlicha usullar mavjuddir. Bu inson shaxsini tadqiq qilishga turli nuqtai-nazardan yondashuvi va mazkur muammoning mohiyatini turlicha eritadi.

Ma`lumki, har bir davr o`zining muhim hayotiy sharoitlari, ehtiyojlari va faoliyati, o`ziga xos qarama-qarshiliklari, psixikasining sifat xususiyatlari va psixik jihatdan xarakterligi sifatning hosil bo`lishi bilan ajralib turadi. Har bir davr o`zidan oldingi davr tomonidan tayyorlanib, uning asosida shakllanishi va o`z navbatida, o`zidan keyingi davrning paydo bo`lishi uchun asos bo`lib xizmat qiladi. Shu urinda psixologiyada mavjud yosh davrlarini tabaqalash nazariyalariga urgu berib o`tish maqsadga muvofiqdir.

Shveysariyalik psixolog J.Piajening aql-idrok nazariyasi, aql-idrok funktsiyalari hamda uning davrlari haqidagi ta`limotni o`z ichiga oladi. Aql-idrokning asosiy vazifalari, moslashish va ko`nikishdan iborat bo`lib, bu uning doimiy vazifalar turkumini tashkil etadi.

Muallif, bola aql-idrokini quyidagi psixik rivojlanish davrlariga tasniflaydi:

1. sensomotor intellekti-tug`ilgandan 2 yoshgacha;

2.operatsiyagacha tafakkur-davri - 2 yoshdan 7 yoshgacha;

3.aniq operatsiyalar davri-7,8 yoshdan 11, 12 yoshgacha;

4.rasmiy operatsiyalar davri.

Frantso`z psixologi A.Vallon esa yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratadi:

1) homilaning ona qornidagi davri;

2) impul`siv harakat davri - tug`ilgandan 6 oylikkacha;

3) his-tuyg`u davri (emotsional) - b oylikdan 1 yoshgacha;

4) sensomogor (idrok bilan harakatning uyg`unlashuvi) davri 1 yoshdan 3 yoshgacha;

5) personologizm (shaxsga aylanish) davri - 3 yoshdan - 5 yoshgacha;

6) farqlash davri - 6 yoshdan - 11 yoshgacha;

7) jinsiy etilish va o`spirinlik davri - 12 yoshdan -18 yoshgacha.

Rus psixologiyasidagi yosh davrlarini tabaqalash muammosi dastlab L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, B.G.Anan`ev singari yirik psixologlarning asarlarida o`z aksini topa boshlagan. Keyinchalik bu muammo bilan shug`ullanuvchilar safi ortib bordi, shu bois yosh davrlarini tasniflash muammosi o`zining kelib chiqishi, Ilmiy manbai, rivojlanish jarayonlariga yondashilishi nuqtai nazaridan bir-biridan keskin farq qiladi, Hozirgi vaqtda yosh davrlarini tabaqalash yuzasidan mulohaza yuritishda olimlarning Ilmiy qarashlarini muayyan guruhlarga ajratish va ularning mohiyatini ochish maqsadga muvofiqdir.

L-S.Vigotskiy psixologlarning yosh davrlarini tabaqalash nazariyalarini tanqidiy tahlil qilib, muayyan rivojlanishni vujudga keltiruvchi ruhiy yangilanishlarga tayanib, yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratadi;

1. Chaqaloqlik davri inqirozm.

2. Go`daklik davri - 2 oylikdan 1 yoshgacha, bir yoshdagi inqiroz.

3. Ilx bolalik davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha - 3 yoshdagi inqiroz.

4. Maktabgacha davr - 3 yoshdan 7 yoshgacha - 7 yoshdagi inqiroz.

5. Maktab yoshi davri - 8 yoshdan 12 yoshgacha - 13 yoshdagi inqiroz.

6. Puberdat (jinsiy etilish) davri - 14 yoshdan 18 yoshgacha, yoshdagi inqiroz.

L.S.Vigotskiy o`zining yosh davrlarini tabaqalash nazariyasini ilmiy asoslab, ta`riflab bera olgan. Olim eng muhim psixik yangilanishlar haqida Ilmiy va amaliy ahamiyatga molik mulohazalar bildirgan. Biroq, bu mulohazalarda ancha munozarali, bahodi o`rinlar ham mavjud. Umuman L.S.Vigotskiyning yosh davrlarini tabaqalash nazariyasi Ilmiy garixiy ahamiya-lta ega, uning rivojlanishni amalga oshiruvchi inqirozlar to`g`risidagi mulohazali va olga surgan g`oyalari hozirgi kunning talablariga mosdir.

D.B.El`koninning tasnifi etakchi faoliyat (A.N.Leont`ev) nazariyasiga, har qaysi rivojlanish pallasida biror faoliyatning ustunlik qilishi mumkinligiga asoslanadi, etakchi faoliyatning inson shaxs sifatida kamol topishidagi rol`i, nazariyaning asosiy mohiyatini tashkil qiladi.

D.B.El`konin yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratishni lozim toshdi:

1. Go`daklik davri - tug`ilgandan 1 yoshgacha - etakchi faoliyat -bevosita emotsional muloqot;

2. Ilk bolalik davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha - etakchi faoliyat -predmetlar bilan nozik harakatlar qilish;

3. Maktabgacha davr - 3 yoshdan 7 yoshgacha - rol`li o`yinlar;

4. Kichik maktab yoshi davri - 7 yoshdan 10 yoshgacha - o`qish;

5. Kichik o`smirlik davri - 10 yoshdan 15 yoshgacha - shaxsning intim (dilkash, samimiy) muloqot;

6. Katta usmirlik yoki ilk uspirimli davri - 16 yoshdan 17 yoshgacha; - etakchi faoliyat - o`qish, kasb tanlash davri.

D.B.El`konin tasnifini ko`pchilik psixologlar tomonidan e`tirof etilsa-da, biroq uning birmuncha munozarali tomonlari mavjud. Umuman D.B.El`koninning mazkur nazariyasi psixologiya fanida, ayniqsa yosh davrlari psixologiyasida muhim urin to`tadi.

Bolalar psixologiyasi fanining yirik namoyondasi A.ALyublinskaya inson kamolotini yosh davrlarga ajratishda faoliyat nuqtai nazaridan yondashib, quyidagi davrlarni atroflicha ifodalaydi;

1. Chaqaloqlik davri - tug`ilgandan bir oylikkacha;
2. Kichik maktabgacha davr - 1 oylikdan 1 yoshgacha;
3. Maktabgacha tarbiyadan avvalgi davr -1 yoshdan 3 yoshgacha;
4. Maktabgacha tarbiya davri - 3 yoshdan 5 yoshgacha;
5. Kichik maktab yoshi davri - 7 yoshdan 11, 12 yoshgacha;
6. O`rta maktab yoshi davri (uspirin) - 13 yoshdan 15 yoshgacha;
7. Katta maktab yoshi davri-15 yoshdan 18 yoshgacha.

Pedagogik psixologiyaning taliqli namoyondasi B,A.Krutestkiy insoning ontogenetik kamolotini quyidagi bosqichlardan iboratligini ta`kidlaydi:

1. Chaqaloklik (tug`ilgandan 10 kunlikkacha);
2. Go`daklik (10 kunlikdan 1 yoshgacha);
3. Ilk bolalik (1 yoshdan 3 yoshgacha);
4. Bog`chagacha davr (3 yoshdan 5 yoshgacha);
5. Bog`cha yoshi (5 yoshdan 7 yoshgacha);
6. Kichik maktab yoshi (7 yoshdan 11 yoshgacha);
7. O`smirlik (11 yoshdan 15 yoshgacha);
8. Ilk o`spirinlik yoki katta maktab yoshi (15 yoshdan 18 yoshgacha). Yuqoridagi har ikkala tasnif puxtaligidan, ularga qanday nuqtai nazardan yondashilganligidan qat`iy nazar inson kamolotini tula ifodalab berishga o`zlik qiladi.

Mazkur nazariyalar insonning shaxs sifatida shakllanishi bosqichlari haqida ko`proq ma`lumot beradi, xolos. Ularda yoshlik, etuklik qarilik davrlarining xususiyatlari, qonuniyatlari tug`risida nazariy va amaliy ma`lumotlar etishmaydi. Shunga qaramay ular o`qish maktab pedagogik psixologiya fani uchun alohida ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi zamon psixologiyasining yirik vakili AV.Petrovskiy inson kamolotiga, shaxsning tarkib topishiga ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan yondashib, shaxsning shakllanishini quyidagi bosqichlarda amalga oshishini ta`kidlaydi:

1. Ilk bolalik (maktabgacha tarbiya yoshidan oyadingi davr) -tug`ilganidan 3 yoshgacha.
2. Bolalik davri - 3 yoshdan 7 yoshgacha.
3. Kichik maktab yoshi davri - 7 yoshdan 11 yoshgacha,
4. O`rta maktab yoshi (usmirlik) davri - 11 yoshdan 15 yoshgacha-
5. Yuqori sinf o`quvchisi (ilk o`spirinlik) davri - 15 yoshdan 17 yoshgacha.

AV.Petrovskiyning tasnifi mukammal bulsa-da, kamolotning oraliq bosqichlarini, ularning o`ziga xos xususiyatlarini ifodalamaydi. Baholanki, ushbu ijtimoiy qoidalarga muvofiqmi yoki aksincha, qanday bo`lishidan qat`iy nazar, har ikkala yo`nalishning ham oraliq jabhalari bulishy ehtimoldan holi emas.

Ma`lumki, har bir yosh davr, o`ziga xos xususiyatlar bilan belgilanadi, bo`larga: oilada va maktabda bola holatining o`zgarishi, ta`lim va tarbiya shakllarining o`zgarishi hamda bolaning yangi faoliyat turlari, organizmdagi ayrim xususiyatlarning etilishi singari jarayonlarni qiritish mumkin.

Hozirgi zamon psixologiyasida yosh davrlarini shu nuqtai nazardan tabaqalash maqsadga muvofiqdir:

1. Ilk bolalik davri -tug`ilgandan 3 yoshgacha;
2. Bog`cha davri - 3 yoshdan 6, 7 yoshgacha;

3. Kichik maktab yoshi davri - 6, 7 yoshdan 10, 11 yoshgacha;
4. O`rta maktab yoshi (usmirlik davri) - 10, 11 yoshdan 14, 15 yoshgacha;
5. Ilk o`spirinlik (kollej va litsey o`quvchilari) 14, 15 yoshdan 17, 18 yoshgacha.

Umuman, psixologlar tomonidan esh davrlarini tabaqalashtirishning puxta, ilmiy-metodologik negizga ega bo`lgan qator nazariyallari ishlab chiqilgan. Hozirgi kunda ular ontogenetik qonuniyatlarni yoritishga katta hissa qo`shib, uning nazariy va amaliy muammolarini hal qilishda muhim o`rin egallab kelmoqda. Biroq, shunday bo`lsada, hozir ontogenezni to`la yoritishga xizmat qila oladigan nazariyasini yaratish zaruriyati mavjuddir.

Taqrorlash va muhokama qilish uchun savollar.

1. Psixik taraqqiyotning omillari, shartlari va harakatlantiruvchi kuchlari haqida ma`lumot bering?
2. Psixik taraqqiyot va ta`limning o`zaro munosabati deyilganda nimani tushunasiz?
3. Psixik taraqqiyotning qonuniyatlari nimalardan iborat?
4. etakchi faoliyat deyilganda nimani tushunasiz?
5. Yosh davrlarini tasniflab bering?
6. Yosh davrlarini tabaqalash haqidagi turli nazariyalar haqida ma`lumot bering?

YoSh DAVRLARI PSIXOLOGIYASINING RIVOJLANISH BOSKICHLARI.

ReJA:

1. Jaxon psixologlari asarlarida yosh davrlari muammosi
2. Jaxon psixologlari asarlarida inson
3. Sharq mo`taxasisilarining asarlarida inson ruxiyati psixologik muammo sifatida.
4. Komil inson tarbiyasi - Sharq mo`tafakkirlarining talqinida.

Utgan ajdodalarimiz yosh psixologiyasining muammolarini izchil va atroflicha, muayyan yunalishda, ma`lum kontseptsiya asosida urganmagan bulsalar xam, allomalarning asarlarida mazkur xolatlarining aks etishi, namoyon bulishi, rivojlanishi va uzgarishlari to`g`risida kimmatli fikrlar bildirilgan. Bular turt xil manalarda uchraydi. Ularning biri- xalk ijodiyoti: rivoyatlar, makollar, matallar va masalalar; ikkinchisi – maxsus ijodkor kishilar (xatto xukmdorlar) muayyan shaxsga bagishlab yozgan ugit nasixatlari va xikoyatlari; uchunchisi – komusiy, urta Osiyo mo`tafakkirlarining ilmiy nazariy karashlari; turtinchisi – turli davrlarda ijod kilgan shoir va yozuvchilar ijodining maxsullari, ya`ni badiiy asarlardir.

Abu nasr Farabiyning inson va uning psixakasi xakidagi axlokiy-falsafiy mushoxadalarini «Ideal shaxar axolisining fikrlari», «Masalalar moxiyati», «Falsafiy savollar va ularga javoblar», «Jisam va akpedentsiyalarning shaklariga karab bulinishi», «Sharxlardan», «Xikmat ma`nolari», «Akl ma`nolari», «Akl ma`nolari to`g`risida» kabi asarlarida bayon etilgan.

Abu Rayhon Beruniy o`zining «O`tmish yodgorliklari» kitobida inson hayotiga doir hima-hil ma`lumotlarni keltiradi. Shu jumladan, olim kishilarning jismoniy to`zilishi, umrlarining uzun qisqaligi tug`risida bildirgan mo`lohzalar diqqatga sazovor. Beruniy odam uzok vakt yashashining sabaini biologik va irsiy omillar bilan boglaydi. Bu jixatdan uning «Xindiston», «Menirologiya» asarlari, Ibn Sino bilan yozishmalari aloxida axamiyatga ega.

Ibn Sinoning 5 tomlik «Tib qonunlari» asarida organizmning to`zilishi undagi nervlar va nerv yullari, fiziologik jarayonlar bilan boglik psixik jarayonlar xakida ancha muxim ma`lumotlar bor. Uning «Odob xakida» risolasi xam inson shaxsini shakllantirish to`g`risidagi jiddiy asardir.

Yusuf Xos Xojibning «Ko`tadgu bilig» asaridagi bosh masalalardan biri komil insonni tarbiyalashdir. Adib uz asarida eng komil, jamiyatning usha davridagi talablariga javob bera oladigan insonni kanday tasavvur kilgan bulsa, shu asosda uz printsiplarini bayon etadi. A Jomiyning «Baxoriston», «Xiradnomai Iskandariy», «Tuxfatul abror», «Silsilatuz zaxob» va boshka asarlarida ilm ma`rifat, ta`lim-tarbiya, kasb xunar urganish, yaxshi xislatlar va odoblilik xakidagi fikrlar ifodalangan.

Davoniy o`zining «Axloki Jaloliy» nomli asarida insoniy fazilatlarini turtga bo`ladi va bular donolik, adolat, shijoat va iffatdir. Shoir, ayniqsa donolik fazilatni chukur taxlil qiladi. Uningcha, inson o`zining akliy kobiliyati va akliy iste`dodini tarbiyalash uchun zukko, zexnli, faxm farosatli bulishi va bilimlarni tez egallashi lozim.

A Navoiyning «Xazoniyul maoniy», «Maxbubul qo`lib» va boshka asarlarida etuk barkamol insonning axloki, ma`naviyati, odamlarga munosabati, iste`dodi va kobiliyati to`g`risida kimmatli muloxazalar yuritilgan. Anna shu psixologik kategoriyalar ijtimoiy adolat karor topishi uchun muxim axamiyatga ega ekani ta`kidlangan. Shuningdek, Navoiy asarlarida shaxsning kamol topishida ota-onaning roli, ayollarning iffatligi, insonlarning kamtarligi masalalari, aloxida urin egallaydi. Navoiy «Xamsa»sining xar bir dotsonida bukilmis iroda, irodaviy sifatlar, kat`iyatlik, shijoat, insonparvarlik tuygulari, ijodiy xayolot, insonning murakkab ichki kechinmalari moxirona yortilgan.

Yuqoridagilardan tashkari, BObur, Farobiy, Majlusi, Mashrab, Gulxaniy, Nodira, Uvaysiy, Mukumiy, Furkat, Bedil, Zavkiy, Xamza, Avloniy va boshkalarning yoshlar tarbiyasiga, axlok-odob, fe'l atvor, oilaviy xayot masalariga, shaxslararo munosabatlarga doir karashlari xam turli janrlardagi asarlarda ravon va ixcham bayon qilib berilgan.

Rossiyada psixologik tadqiqot namunalari Shark va Garb madaniyati ta'sirida inson ruxiyati Bilan boglik ator ogzaki va yozma, Amaliy va ilmiy asarlarda paydo bulla boshladi. Dastlabki pedagogik psixologik mazmundagi asarlar XVII-XVIII asrlarda diniy axlokiy negizda yozilgan edi. XVIII asrdan boshlab bolalar psixologiyasi buyicha muayyan tartibga, yunalishga va uslubga ega bo'lgan ilmiy fikrlar vujudga keldi. Rus tarixchisi V. N, Tatishchev (1686-1750) ning «Fanlar va bilim yurtlarining foydasi to'g'risida suxbat» kitobida fanlarning tasnifi, bilimlarni egallash zarurligi, tilning xosiyati, yozuvchining axamiyati, yosh davrlarning xususiyati nuktai nazardan bayon kilingan. N I Novikov (1744-1818) bashariyat farovonligini kuzlab yoshlar va bolalar urtasida foydali bilimlarni keng yoish uchun ularni o'ziga xos yusunda tarbiyalash kerakligi goyasini ilgari suradi. Uning asarlarida insonning kamoloti uchun tafakkur, xotira, axlok, idrok, xis-tuygu va taklidchilik aloxida axamiyatga ega ekani ta'kidlanadi. A. N Radishchevning (1748-1802) «Peterburgdan Moskvaga sayoxat» kitobi xam aslida peadagogik-psixologik asar deyish mumkin. Rus demokratlari A N Gertsen, N G Chernishevskiy, N A Dobrolyubov, V G Belinskiylarning inson kamoloti to'g'risidagi karashlari psixologiyani jonlantirishda muxim rol uynadi.

Rossiyada ilmiy psixologiyani rivojlantirishda K D Ushinskiy, N F Kapterev, I A Sikorskiy, A P Nechaev, A F Lazuruskiy, P F Ushinskiyning «Inson tarbiya predmeti», N F Sikorskiyning «Bola ruxi», A P Nechaevning «Xozirgi zamon ekspermentla psixologiyasi va uning maktab ta'limiga munosabati», A F Lazuruskiyning «Maktab o'quvchisining tavsifi», P F Lesgaftning «Oilada bola tarbiyasi va uning axamiyati» K elnitskiyning «Kizlar tavsifi» asarlari psixologik ilmiy tadqiqotni jadallashtirishga xizmat qiladi.

Rossiyada G I Rosolinoning «Yosh psixologiyasi va nevrologiyasi» labaraoriyasi ishga tushdi. «Tarbiya xabarlar», «Rus maktabi», «erkin tarbiya», «Kundaliklar» kabi jurnallar Chop etila boshladi. Ana shuning zamirida «Oila tarbiyasi komusi» Dune yuzini kurdi. Bularning barchasi shaxs psixologiyasi va differentsial psixologiyaning Fan sifatida shakllanishiga imkoniyat yaratdi.

Yuqorida aytilgan asarlarda idealitsik karashlarga xayrixolik, ijtimoiy muxitning axamiyatiga e'tiborsizlik kuzga tashlanadi. Ularda insoning ijtimoiy mavjudotligini tan olinib, unga ilmiy materialitsik nuktai nazardan yondashilsa-da, insondagi psixologik, fiziologik va biologik jixatlar, tarkibiy qismlar tabakalanmaydi, tashki muxitni bosh omil deb tushuntiriladi.

Rus fiziologiyasining otasi I.M. Sechenov psixikaning reflektor xususiyatini kashf qilib, shuningdek, bilish jarayoni, inson xis-tuygusi, o'zini o'zi anglashning fiziologik mexanizmini tushuntirishi Fan olamidagi keskin uzgarish yasadi. I P Pavlov kashf etgan karor qonuniyatlar, xossalar, ikkinchi signallar sistemasi eksperementla ishlarni olib borishga puxta zamin xozirlaydi.

I M Sechenov, I P Pavlov goyalariga asoslangan P O Effusi, N e Ribakov, K N qornilov, P P Blonskiy, L S Vigotskiy va boshka olimlar yosh psixologiyasi buyicha kimmatli tadqiqotlarni amalga oshirdilart va yangidan Yangi qonuniyatlarni yaratdilar.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida Garbiy evropa mamlakatlari va Akshda yosh psixologiya fanlarida ilmiy tadqiqotlarga asoslangan kator asarlar paydo buldi. Amerikalik psixolog U Djems «Ukituvchilar Bilan psixologiya to'g'risida suxbat» (1902) asarida yosh davrning xususiyatlari xakida ilmiy va Amaliy axamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni chukur taxlil kildi. K Byuler xonim (1879-1963) o'zining ilmiy tadqiqotlarida faoliyatning xar xil yosh davrlaridagi rolini, faoliyat turlarida

fantaziya, tafakkur, nutk jarayonlarining rivojlanishini, akliy faoliyat xamda uning rivojlanish boskichlarini, shaxsning shakllanishida biologik va ijtimoiy omillarning axamiyatini izchil urgandi.

Mazkur soxada tubdan farklanuvchi goyalar, nazariyalar yuzaga keldi, Masalan, amerikalik psixolog S Xoll (1844-1924) Gekkelning evolyutsiya qonuniyatini psixologiyaga bevosita kuchiradi. Uning fikricha irsiyat filogenezni ontogenezda takrorlaydi, xolos. Shvetsariyalik psixolog E Klapared (1873-1940) S Xolldan farkli ularok, ontogenez va filogenezda psixik funktsiyaning o`shishini urganish uchun quyidagi xolatlariga e`tibor beradi; a) organizm extiyojini kondirish; b) Reflektor xarakat tusikka duch kelsa, ongli xarakat vujudga keladi; v) unga nisbatan extiyoj sezsa, u xolda ma`lum faoliyat turiga yunaltiladi. E Klapared «Bola psixologiyasi va eksperemental pedagogika» kitobida kizikish, motiv, extiyojlarning metodologik asarlari, bolalar tafakurining xususiyatlari va rivojlanish qonuniyatlari, ularda datslab umumlashtirishning sinkterligi (aralash xoltadali) uxshashlik va farklanishning bola ongida aks etishi to`g`risida muloxaza yuritadi.

Frantso`z psixologi E. Dyurkgeym (1858-1917) o`shish kishilarning xis tuygusini uzlashtirish ekanini, shu boisdan, idrok iklingan tashki fikrlar va emotsiyalar bolaning ruxiy faoliyatini ifodalashini, bola tajriba, an`ana, urf-odatlarni taklid orqali egallashini, biologiyada irsiyat qanchalik axamiyatli bulsa, taklid xam jamiyatda shunday urin tutishini uktiradi. E Dyurkgeymning fikricha, bola taklid qilish kobiliyati Bilan tug`iladi.

Frantso`z psixologi P Jane (1857-1947) psixik rivojlanishning biologik va ijtimoiy munosabatlar muammosi Bilan shugulandi.

Uning nazariyaga binoan inson psixikasi ijtimoiy munosabatlarga boglik, zotan jamiyat va tabiyat urtasidagi turli aloqalar sistemasining shaklanishi isnoning o`shishini belgilaydi. U aloqa deb, xatti xarakatni tushunadi. Bu esa kishining atrof muxitga shaxsi munosabatidan boshka narsa emas, albatta. P Janening fikricha, eng kimmatli, axamiyatli, ijtimoiy xarakat xamkorlikdagi faoliyatda uz ifodasini topadi, shaxslararo tashki munosabatlar rivojlanishning printsipi xisoblanadi. P Jane uz tadqiqotlarida psixikaning turt darajasi a0 mator reaksiyaning o`shishi4 b) prentsepat xarakatning o`shishi;

V) shaxsiy ijtimoiy xarakatning o`shishi (o`zining xarakatini boshka kishilargsha moslashtirish); g) intellektual sodda xatti-xarakatning o`shishi (nutk va tafakkurning rivojlanishi) mavjud ekanligini asoslangan

Shvetsariyalik psixolog J Piaje (1896-1980) insonning kamol topishin bir necha davrlarga ajratib urganishni tavsia qiladi.

Yosh davrlar psixologiyasi alohida predmet sifatida XIX asrning boshlarida vujudga kelgan bo`lishiga qaramay, uning mustaqil fan sifatida rivojlanishi va qaror topish yo`li ancha murakkab kechgandir. Mazkur ilmning rivojlanishiga turli dunyoqarashlar o`rtasida olib borilgan doimiy ko`rash katta ta`sir ko`rsatgan. Jamiyat tarixiy taraqqiyotining u yoki bu bosqichida qanday dunyoqarash ustuvorligiga qarab, tekshirishlar darajasi va sifati, olingan natijalarni kanday izohlash zarurligi belgilab berilgan.

O`tmishda ajdodlarimiz insonning psixologik qonuniyatlarini, muayyan ilmiy yo`nalishda o`rganmagan bo`lsalarda, biroq allomalarning qo`lyozmalarida mazkur holatlarning namoyon bo`lishi, inson kamoloti borasidagi qimmatli fikrlari hozirgacha yuksak ahamiyat kasb etadi.

Jumladan, Abu Nasr Forobiy pedagogika masalalarini va ular bilan bog`liq bo`lgan psixologik, fiziologik muammolarni ijobiy hal etishda insonni har tomonlama yaxlit va o`zaro o`zviy bog`liq bo`lgan qismlardan iborat, deb aytadi. Forobiy mavjudotni bilishda ilm-fanning rol`ini hal etuvchi omil deb biladi, uningcha inson tanasi, miyasi, sezgi organlari tug`ilishda mavjud, lekin aqliy bilimi, ma`naviyligi, ruhi, entellektual va axloqiy xislatlari, xarakteri, diniy, urf-odatlari, ma`lumoti tashqi muhit, boshqa insonlar va shu kabilar bilan muloqotda vujudga keladi, inson o`z faoliyati yordamida

ularni egallaydi, ularga erishadi. Uning aqli, fikri, ruhiy yuksalishining eng etuk mahsuli bo`ladi, deb ta`kidlaydi.

Abu Rayhon Beruniy ta`lim va tarbiyaning maqsadi, vazifalari va mavqei, inson, yosh avadning rivojlanishi haqidagi fikrlari chin ma`noda insonparvarlik va insonshunoslik zamirida yaratilgan. Bilim va tarbiyaning tabiatga uyg`unlik tamoyillarini mo`tafakkirning barcha asarlarida ko`z tatish mumkin. U insonni tabiatning bir qismi deb ta`kidlaydi..

Beruniy ta`lim jarayonining tabiatiga chuqur kirib borib, bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish asosida qurilgan o`qitish tabiatga uyg`unligini o`qtiradi. Beruniy pedagogik ijodida inson va uning baxt-saodati, ta`lim-tarbiyasi, kamoloti bosh masala bo`lgan.

O`rta asrda yashab, ijod etgan donishmand, tabobat ilmining doxiysi Abu Ali ibn Sino inson ruhiyati, tana va qalbning birligi, inson organizmining to`zilishi, undagi nerv faoliyati va ularning tarmoqlanishi, holatlari haqidagi qimmatli ma`lumotlari hozirga-qadar tibbiyotning muhim negizini tashkil etadi.

Yusuf Xos Hojib ijodining bosh masalalaridan biri - komil insonni tarbiyalashdir, adib o`z asarlarida eng komil, jamiyatning o`sha davrdagi talablariga javob bera oladigan insonni qanday tasavvur qilgan bo`lsa, shu asosda u o`z tamoyillarini izchil bayon etadi. “qo`tadtu bilit” (“Saodatga yo`llovchi”) asari ta`lim va tarbiya-ma`naviy kamolotning yo`l-yo`riqlarini, usullarini, chora tadbirlarini o`zida mujasamlashtirgan, axloq va odobga doir ma`naviy manbadir.

Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston”, “Xirandnomai Iskandari”, “Tuhfatul ahror” va boshqa asarlarida ilm-ma`rifat ta`lim-tarbiya, kasb- hunar o`rganish, inson ijobiy fazilatlarini haqidagi fikrlari ifodalangan.

Alisher Navoiyning “Xazoyinul maoniy”, “Mahbubul qulub” va boshqa shu singari asarlarida etuk, barkamol insonning axloqi, ma`naviyati, o`zgalarga munosabati, iste`dodi va qobiliyati to`g`risida qimmatli mulohazalar yuritilgan, ana shu psixologik mezonlar ijtimoiy adolatning qaror topishi uchun muhim ahamiyata ega ekani ta`kidlangan, shuningdek, Navoiy asarlarida yosh avadni barkamol inson sifatida shakllanishida ota-onaning rol`i, ayollarning iffatililigi, kishilarning kamtarligi haqidagi fikr-mulohazalari alohida o`rin egallaydi.

Navoiy “Xamsa”sining har bir dostonida bukilmas iroda, kat`iyatlilik, itoat, insonparvarlik tuyg`ulari, ijodiy xayolot, insonning murakkab ichki kechinmalari mohirona yoritilgan. Shuningdek, bu borada Mahmud qoshgariy, Ulutbek, Nahshbandiy, Ogahiy singari buyuk sharq mo`tafakkirlarining yoshlar tarbiyasiga, o`qituvchi, tarbiyachining jamiyatdan o`rni, axloq-odob, fe`l-atvor, oilaviy hayot, kishilararo munosabatlarga doir qarashlari ularning asarlarida ravon va ixcham bayon etilganligini ta`kidlash mumkin.

Takrorlash va muxokama qilish uchun savollar.

1. Go`daklik davri, uning tugma xususiyatlari va rivojlanishining o`ziga xos xususiyatlari.
2. Ilk bolalik davridagi muloqotning psixik jihatlari,
3. Ilk bolalik davridagi asosiy faoliyat guri.
4. Yoshdagi krizis: uning sabablari va namoyon bo`lishi.
5. Ilk bolalik davrida shaxs shakllanishining psixologik asoslari

MAVZU: ILK YoShDAGI VA BOGChA YoShIDAGI BOLALARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI.

ReJA:

1. Ilk yoshdagi va bogcha yoshdagi bolalarning psixologik xususiyatlari.
2. Go`dak bola nerv sistemasining xususiyatlari.
3. Retseptor va xarakat faoliyatining rivojlanishi.
4. Bogcha yoshidagi bolalarning sensor taraqqiyoti. 1-3 yoshli bolalarning intellektual rivojlanishi.
5. Bogcha yoshidagi bolalarning xar tomonlama va garmonik rivojlanish muommosi.
6. Bogcha yoshidagi bolalarni maktab ta`limiga tayyorlashning psixologik masalalari.

Bola bir yoshgacha bo`lgan davrda jismoniy va psixik jixatdan tez usadi. Bu davrda bola kup jixatdan ojiz bo`lib, kattalarning doimiy va to`g`ri parvarish qilishiga muxtojdir. Bolaning to`g`ri kelgusida soglom bulishi va psixik jixatdan normal o`shishi uning bir yoshgacha bo`lgan davrda to`g`ri parvarish kilinishiga bolik bo`ladi. Yangi tug`ilgan bolaning jismoniy qiyofasi o`ziga xos bo`lib, kattalarning jismoniy qiyofasidan ancha fark qiladi. Yangi tug`ilgan bola gavdasining sondan buyingacha bo`lgan qismi juda uzun, oyoqlari kalta, boshi nisbatan katta, buyni kiska bo`ladi.

Katta yoshdagi kishining boshi gavgdasining sakkizdan bir qismini, yangi tug`ilgan bolaning boshi esa gavgdasining turtdan bir qismini tashkil etadi. Yangi tug`ilgan bolaning gavgdasi yuqori qismi pastki qismiga karaganda ancha uzun bo`ladi. Yangi tug`ilgan bolaning buyi urta xisobda 48-52 sm bo`ladi. Uning yuz juda kichkina bo`ladi.

Go`dak bir minutda 50-60 marta nafas olib, nafas chikaradi. Ammo katta yoshdagi kishi esa bir minutda 16-14 marta nafas oladi. Yangi tug`ilgan bolaning nafas olish yuli xali juda tor bo`ladi. Bundan go`dakning dastlabki kunlarda toza va sof xavoga ayniqsa muxtoj ekanligi ravshan kurinib turadi. Bola urniga ungay xolatda yotkazilmasa kisib yurgaklansa uning nafas olishi uchun kushimcha kiyinchilik yuzaga keladi. Agar bola go`daklik davrida noto`g`ri parvarish kilinsa, uning skeletidagi turli qismlar turlicha, ba`zan bolaning biror eri kiyshik bo`lib o`shishi mumkin. Kupincha bunday kiyshik o`shish umurtkasida sodir bo`ladi, chunki umurtkasi suyagi juda elatsik va yumshok bo`ladi.

Bir yoshgacha bo`lgan davrda bolaning jismoniy qiyofasida katta uzgarishlar ruy beradi. Uning vazni va buyi sezilarli uzgaradi.

Keyinrok borib, vaznining ortishi bir muncha sekinlashadi.va yoshi qanchalik ulgaysa , vaznining ortishi shuncha sekinlashadi. Bola bir yoshgacha uning vazni taxminan 6 kg ga ortsa (bir yoshli bolada vazn taxminan 9 kg bo`ladi.) , keyingi 2 y davomida ya`ni bir yoshdan uch yoshgacha uning vazni 5 kg ga ortadi.(3 yoshli bolaning vazni taxminan 14 kg bo`ladi.)

Bola bir yoshga tulguncha uning gavgda qismlarining nisbatida xam katta uzgarishlar ruy beradi. Uning qo`l-oyoqlari , ayniqsa oyogi tez usadi. Kukrak kafasi uzayadi, kukrak kafasining xajmi kengayadi,buyni uzayadi, boshi gavgdasiga nisbatan kichikrok bo`lib qoladi.

Bola bir yoshga tulish oldidan uning jismoniy o`shishi atrof-tevarakdagi sharoitga ancha moslashib qoladi va tashki muxitning noqo`lay ta`siriga kamroq beriladigan bo`ladi.

Ma`lumki, bolaning psixikasi, xulk-atvori katta yoshdagi kishining psixikasidan ancha fark qiladi. Uning sababi shuki, bola psixikasining moddiy negizi bo`lgan nerv sistemasi o`ziga xos xususiyatga egadir.

Bolaning ayniqsa tug`ilganiga bir necha oygina bo`lgan bola nerv sistemasining quyi bo`limlari katta yoshdagi kishilar nerv sistemasining quyi bo`limlariga karaganda bekiyos katta rol

uynaydi. Nerv sistemasining quyi bo`limlari ancha ilgari paydo bo`ladi va tezroq etiladi. Shartsiz reflekslar nerv sistemasining mana shu qismlari orqali vujudga keladi. Shu tufayli chakalokning dastlabki tamshanish, yutish, sulak chikarish va shu kabi reflekslar kondiriladi.

Bola tug`ilganidanok unda bir kator analizatorlar normal yaxshilab turadi. Badan analizatori ana shular jumlasidandir. Yangi tug`ilgan bola badanining sezgirligi katta yoshdagi kishi badanining sezgirligidan kuchlirok bo`ladi. Shu sababli yangi tug`ilgan bolaga badaniga kattik botmaydigan kiyimlar kiydirish kerak. Tanasiga tegilsa bola turli xarakatlar bilan javob beradi. To`g`ri bu xarakatlarning kupchiligi tartibsiz tarzda, lekin juda muayyan shartsiz reflektor reaksiyalar xam bo`ladiki, bunday reaksiyalar fakat yangi tug`ilgan bolalrgina xos xarakterli reaksiyalardir. Chakalokning labiga tegishingiz bilan unda darxol emish xarakatlari sodir bo`ladi. Kaftiga qo`lingizni tegizsangiz u barmoklarini yumib oladi. Chakalokni ko`tarsangiz xam u qo`liga ushlab olgan barmoklaringizni quyib yubormaydi.

Robinzon refleksi deb ataluvchi bunday refleks bola bir necha xaftalik bo`lganida paydo bo`ladi va u ikki oyga to`lganidan keyin esa yuk bo`lib ketadi.

Bola tug`ilgan kundan boshlab , tam bilish analizatori ishlay boshlaydi. Yangi tug`ilgan bola shirinlikni , achchiqni, nordonni, shurni sezadi. Chakalokka biror narsaning mazasi yokmasa aftini bujmaytiradi. Bola ta`mi yokmagan narsadan totinmaslikka xarakat qiladi, ya`ni yuzini ugiradi.

Bola tug`ilgandan boshlab , uning xid bilish analizatori normal ishlay boshlaydi va shu tufayli xidni fark kila boshlaydi. Sassik , qo`lansa, badbuy narsalarga nisbatan bolada salbiy reaksiya paydo bo`ladi. Ta`m bilish va xid bilish analizatorlarining faoliyati bolaning ovkatga bo`lgan muxim extiyojni kondirish bilan chambarchas boglangan.

Bola tug`ilganidan keyin uning qulog`iga azon aytish kerak, shundan keyin u yaxshi eshitadigan bo`ladi, degan xurofotning bizda paydo bulishiga sabab xam shu , xakikatdan esa chakalok tug`ilgan paytda qulog`ining eshitmay kolishiga sabab shuki, qo`lokning ichi ona qornida suyuqlikka tulib qoladi. Bir oz vaktan keyin bu suyuqlik yo`qolib , ochiladi.

Kurish analizatorining takomillashmaganligishu narsada xam namoyon bo`ladiki, bola tug`ilganidan keyin dastlabkivaktda uning kuz tur pardasidagi markaziy qismlargina sezish kobilyatiga ega bo`ladi. Kuz pardasida esa rangni ajratish apparati bor.

6 oylik bo`lganida bola asosiy ranglarni va eng oddiy shakldagi narsalarni farklay boshlaydi. Eshitish va kurish analizatorlarining faoliyati mukammal emasligining sababi shundaki, bola tug`ilgan paytida uning bosh miya po`sti xali etarli ravishda rivojlanmagan bo`ladi, analizatorlarning markaziy qismlari esa bosh miya po`stida joylashgan.

Bola usa borgan sari unda juda kup yangi shartli reflekslar paydo bo`ladi. Bu shartli reflekslar tobora murakkablashib, bola psixikasining o`shida fiziologik negiz bo`lib qoladi.

Bolaning bir yoshlik davri uning psixikasining tez sur`atlar bilan o`shishi davridir.

Bola tug`ilgan kunlarda uning faoliyati fakat eng zarur extiyojlarni kondirish bilan cheklanadi. Yangi tug`ilgan bola sutkasiga 20 soatga yaqin uxlaydi. Fakat qorni ochkaganida, chankaganida, sovukni sezganida uygonadi. Extiyoji qondirilginidan keyin yana uyquga ketadi. Bu davrda uxlashni bolaning normal xolati deyish mumkin.

Uzok (uxlashdan keyin) tufayli bola energiyasining asosiy qismi uning tez o`shiga va jismoniy jixatdan chinikishiga sarf bo`ladi, chunki yuqorida aytib utilganidek, bola tug`ilganidan keyingi dastlabki vaktlarda jismoniy jixatdan ayniqsa tez usadi.

Bola sekin kamroq uxlaydigan bo`ladi va atrofdagi narsalarning ta`siriga ko`proq qiziqadigan bo`ladi. Bir oylik bola narsalarning xarakatiga karab, boshini burishi mumkin, ikkinchi oyga

utganda u tovush kelgan tomonga karab boshini buradi, keyinrok esa ovozni eshitib, gapirgan kishini ko`zi bilan kidira boshlaydi.

Bolaning miyasi tobora ko`proq taassurot oladigan bo`lib qoladi, bu esa yanada rivojlanishga yordam beradi.

Bu vaqtlarda kelib bolada xamma analizatorlarning shartli reflekslari mutsaxkamlanadi. Ayrim bir butun qilib boglaydigan shartli reflekslar vujudga kelishi natijasida bola narsani yaxlit xolida idrok qiladigan bo`lib qoladi. U tevarak- atrofdagi narsalarni idrok kila boshlaydi. Chunonchi, bola tug`ilgandan boshlab, onasining ovozi eshitadi. Badaniga onasining qo`li tekkanini sezadi, onasining aftini ko`radi.

Bolaning idroki bilan xarakatlari urtasidagi boglanish tobora mutsaxkamroq bula boradi. Bola aktiv xarakat qilish bilan o`zining juda xilma-xil xarakatlari bilan tevarak- atrofidagi narsalarni bilib oladi.

Bolada ixtiyorsiz diqqat xam usadi. Bola tug`ilgan paytlarda uning e`tiborini asosan o`zining organikextiyojlarini kondiradigan narsalar jalb kilar edi. Endi bolaning diqqatini ung yaqinrok bo`lgan xilma-xil narsalar jalb qiladi. Xarakatda bo`lgan yaqinrok tovush chikaradigan narsalar bolaning diqqatini ko`proq jalb qiladi.

Bu yangi xarakatlarning paydo bulishi bolaning tevarak-atrofdagi narsalarni bilishini yanada aktivlashtiradi. Bola o`zining qo`llarini, boshini timiskalab, ushlab ko`radi. Oyogini qo`li bilan ushlab, ogziga tortadi. O`ziga yaqin turgan narsaga kizikib karaydi, qo`l uzatib, uni ushlab oladi.

Bunday xarakatlarni kila olish bolani kuvontiradi, u oyoqlarini pitirlatadi, qo`ladi, guvguvlaydi. Ushlab olgan narsasini silkitib ko`radi, sungra uni og`ziga solmoqchi bo`ladi.

Bola uch-turt xaftalik bo`lganidayok, unda xarakat xotirasining dastlabki kurinishlari paydo bo`ladi. Birinchi shartli refleksning vujudga kelishi ana shunday dalolot beradi. Agar bolani emizgan vaktidagidek qo`liga olinsa, u tamshanib, emishiga xarakat qiladi. Bola xarakatining usa borishi bilan uning xarakat xotirasi xam usadi. Uch-turt oylik bolada yaqqol obrazli xotira paydo bo`lganligini kuramiz.

Kattalarning aytgan so`zlarini tushunish bolada xotiraning o`sib borayotganligini kursatadi. Olti-etti oylik bola oti aytilgan narsani biladi va uni kursatib beradi.

Go`dak xarakatlarining takomillasha borishi uning psixikasining yanada ko`proq eplashtiradigan bo`lib qoladi. Besh oylik bola yonboshlab agdarilishi, sungra esa qornini erga berib yota olishi mumkin. 7-8 oylik bola odatda karovotni yoki boshka bir narsani ushlab tik tura oladi. Endi murakkabrok xarakatlar kila boshlaydi. Karovotning setkasini ushlaydi, sungra unga osilib chukkalab turadi. Oldingi bir oyogini quyib oladi va nixoyat, urnidan turadi.

Jismoniy jixatdan yaxshi usgan bola 9-10 oylik bo`lganidan yura boshlaydi. Datslab bola biror narsani ushlaymay, o`zi mutsakil ravishda tik turadi, kiyinchilik bilan bulsa xam uz muvozanatini saklaydi. Sungra kurka-pisa birinchi kadamlarini quyib alpinib-tolpinib yura boshlaydi.

Bola 6 oyga to`lganidan keyin xali gapirma xam, lekin unda nutksiz tafakkur elementlari paydo bo`ladi. Aslini olganda, bola biror narsani yoki kimsani tanishni urgangan vaktdan boshlab unda tafakkur elementlari bo`ladi. Xar-bir narsani tanib olish utgan tajriba asosida shu narsani fikrlashni takoza qiladi. Bola biror yangi narsani bilishi bilan uni ilgari kurgan narsalari bilan takkoslaydi, ularning bir-biriga uxlashligini yoki bir-biridan farkini belgilab oladi. Nutk paydo bulishi va o`shishi bilan bolaning tafakkuri yanada usadi.

Bola nutkning o`shishi uchun kerakli asos, uning go`daklik davrida vujudga keladi. Chinakam nutk go`dakning davridan utgandan keyin shakllanadi, lekin shunga karamay, go`dak bolada nutkning dastlabki belgilari uning psixikasini utsirishda juda katta rol uynaydi.

Bola 8 oylik bo`lganida kattalarning gapini tushuna boshlaydi. Dastlab u intonatsiyaga va mimikaga ko`proq e`tibor beradi. Intonatsiyani , ya`ni ovoz oxangini uzgartirish bilanok , bola kattalarning gapini tushunmay qoladi.

To`g`ri, bir yoshga tulguncha bolaning so`zlari o`ziga xos bo`ladi, asosan taklid tarikasidagi va tovushga taklid qilib aytilgan so`zlar bo`ladi.

Bola nutkining bunda keyingi o`shishi kup jixatdan kattalarning gapiga taklid qilish yuli bilan boradi. Bola kattalarning so`ziga taklid, yangi so`zlarini urganib oladi, shu so`zlarni jumla tarikasida boglab ifodalashni urganadi. U kattalar bilan gaplashish va muomala qilish yuli bilan yangi-yangi so`zlarni urgana boradi.

Bola bir yoshga tulguncha nutk va tafakkurni egallashga birinchi kadamlarnigina kuyadi. Bola bogcha yoshiga etguncha uning tafakkuri va nutki yanada usa boshlaydi.

Organizmning xayoti va taraqqiyoti uchun mutlaqo zarur bo`lgan tabiiy extiyojlar tufayli bolada dastlabki xsilar paydo bo`ladi va dastlabki paytlarda uning xislari shu tabiiy extiyojlar doirasi bilan cheklanadi.

Tuyish yoki ochlik, issiklik yoki sovuk kotish, kanoatlanish , roxatlanish yoki norozilik tugdiradi.

Bular bolaning tugma xislari bo`lib, bu xislarning fiziologik asosi tabiiy uz-o`zidan saklash shartsiz reflekslari kurinishlarning xissiy formasidir.

Tug`ilgandan keyin dastlabki oylarda bolada chuchish xissi xam paydo bo`ladi. Bola gavdasining xolati tusatdan uzgartirilsa, tusatdan birov bakirib yuborsa yoki biror narsa takillab ketsa, bola bigillab yiglay boshlaydi. Nafasi kisilib qoladi. Mimika xarakterli tusga kiradi. Fiziologik jixatdan karaganda bolaning bu xolatini shu bilan izoxlash mumkinki, bu xolat bosh miya po`stida tormozlanish protsessining keng yoyilganligini ifodalaydi, buning natijasida bosh miya po`stining tartibiga soluvchi faoliyat tuxtab qoladi va endi bolaning xarakatini nerv sistemasining quyi bo`limlari boshkaradi.

Bolaning xarakatini sikibquyish unda norozilik va xatto gazab xissini tugdiradi. Aksincha bolaning aktiv faoliyatida bulishi uchun imkoniyat beradigan xarakat erkinligi , unga xuzur baxsh etadi, uni kuvontiradi. Bola yangi narsaga kizikib karaydi, sungra uni qo`li bilan ushlab kurmokchi bo`ladi, uyinchoklarni uynaydi, uyinchoklarni tashlab yuborib va ularning takillab tushgan tovushini eshitib xuzur qiladi.

Go`dak davrida bolada kelajak iroda protsesslarining boshlangich elementlari paydo bo`ladi. Biz bu erda to`la ma`nodagi iroda protsesslari to`g`risida xali gapira olmaymiz. Bular iroda protsesslarining fakat ayrim elementlari bulsa xam, lekin bola irodasining o`shishi katta axamiyatga ega.

Bola 6 oyga to`lganidan keyin uning xarakatlarida kattalarning xarakatlariga taklid qilish katta rol uynaydigan bo`lib qoladi. Bu vaktida bola uz xarakatlarning maksadini unchalik anglamaydi. Oldingi anglab, sungra xarakat kilmaydi, balki xarakat bilan maksad ayni vaktida paydo bo`ladi.

Bir yoshga tulish oldidan bolaning nutki usa borgan sari akli xam tez orta boradi. Natijada irodaviy protsesslarning yanada tarakkiy etishiga yul ochiladi. Endi u uz xarakatlarining maksadini yaxshirok anglaydigan bo`lib qoladi, kattalarning aytganini qiladi, unchalik murakkab bulmagan iltimoslarini bajaradi. Mana shularning xammasi irodaning o`shishiga yordam beradi.

Bola bir yoshga etguncha unda dastlabki xam ijobiy, xam salbiy odatlar paydo bo`ladi. Muayyan vaktida emishga odatlanish juda erta paydo bo`ladi. Bola 6 oyga to`lganidan boshlab, yuvinishga odatlanadi. Shu bilan bir katorda bolada salbiy odatlar xam «qo`lga urganish» fakat tebratgandagina uxlash, barmogini ogziga solib surish kabi salbiy odatlar xam juda erta paydo bo`ladi. Shartli reflekslar odatlanishning fiziologik asosidir.

Bolada yoshlik chogidan boshlab o`ziga xos xususiyatlari borligini kuramiz. Bu xususiyatlar temperament bilan boglik bo`ladi. Bolaning umuman xarakatchanligi, ta`sirlarga tez berilishi, yangi xarakatlarni tez urganib olishi, bolaning kayfiyati mana shularning xammasida bola temperamentining xususiyatlari sezilib turadi.

Ma`lumki, temperament bilan boglik bo`lgan individual xususiyatlarga tarbiyaviy ta`sir utkazish juda kiyin bo`ladi. Birok bolaning yoshligidan boshlab bu ish to`g`ri yulga quyilsa, xar kaday temperamentli bola xarakterida ijobiy sifatlarni tarbiyalash mumkin.

Birinchi davr- yangi tug`ilgan chakalok (taxminan 2 oygacha bo`lgan) davrdir. Bu davrda bola jismoniy jixatdan xali juda zaif bo`ladi, shu bilan birga, u jismoniy jixatdan nixoyat darajada tez usadi va rivojlanadi. Bu davrda eng asosiy vazifa, bolani parvarish qilish, uning jismoniy jixatdan normal o`shishini va rivojlanishini ta`minlash, uyqu, ovkatlantirish va shu kabilar soxada rejimga rioya qilishdan iborat.

Ikkinchi davr – go`daklik (taxminan ikki oylikdan to yura boshlagunga bo`lgan) davrdir. Bu davrda bolaning psixikasi nixoyat darajada tez usadi. Kattalarning bu davrda bolaning psixikasini utsirishga muttasil xarakat qilishi kerak.

Mana shu ikki davrning o`ziga xos xususiyatlarini xisobga olib, bolaning o`shida biz yuqorida aytib utgan juda katta muvaffakiyatlarga erishmok uchun butun shart-sharoitni yaratib bera olamiz.

Shuni alohida ko`rsatish joizki, 1,6 3 yoshlar nutqning rivojlanishi uchun senzitiv davr hisoblanadi. Bu davr aqliy rivojlanishning asosini, idrok va tafakkur harakatlarining yangi ko`rinishlarini tashkil etadi. 1 yoshli bola predmetlarni izchil, sistemali ravishda ko`rib chiqa olmaydi. U asosan predmetning qandaydir bir ko`zga tashlanib to`radigan belgisiga o`z e`tiborini qaratadi va predmetlarni shu belgilariga ko`ra taniydi. Keyinchalik yangi idrok harakatlarining egallanishi bolaning predmetli harakatlarini bajarishdan ko`z bilan chamalab, harakat qilishiga o`tishda namoyon bo`ladi, endi u predmetning bo`laklarini ushlab ko`rmasdan, balki chamalab idrok eta oladi. 2,5-3 yoshli bola kattalarning ko`rsatgan namunasi, rangi shakli va kattaligiga ko`ra, aynan shunday predmetlarni chamalab, idrok etgan xolda tug`ri topa oladi. Bolalar avval shakliga, so`ngra kattaligiga va undan keyingina rangiga qarab ajrata oladilar. Bu jarayonda bola bir xil xususiyatga ega bo`lgan juda kup predmetlar mavjudligini tushuna boshlaydi. Lekin, bola rasm chizishni boshlagani davrida predmetlarning rangini e`tiborga olmaydi va o`ziga yoqadigan ranglardan foydalanadi. Tadqiqotlarning ko`rsatishicha 2,5-3 yoshli bola 5-6 ta shaklni (doira, kvadrat, uchburchak, to`g`riburchak, ko`pburchak) va 8 xil rangni (kizil, qovoq sariq, sariq, yashil, ko`k, siyohrang, oq, qora) idrok etishi mumkin. Rang va shakllarning maqsadga muvofiq ishlatilishi jihatidan turli xil narsalarda turlicha namoyon bo`lishi sababli, bu yoshdagi bolalar ularni idrok etganlari bilan ularning nomlarini aniq bulishlari va o`z nutqlarida ishlata olishlari birmuncha qiyinroq. Kattalarning bu yoshdagi bolalardan ana shu rang va shakllarni eslab qolishini talab etishlari birmuncha noto`g`ridir, buning uchun mos davr 4-5 yoshlar hisoblanadi.

Bola 3 yoshigacha o`zlashtirgan so`zlar asosan predmet va harakatlarning nomlarini bildiradi. Nomlar asosan uning vazifasini anglatadi, bunda predmet yoki harakatning tashqi ko`rinishi o`zgarsa ham uning nomi o`zgarmaydi. Shuning uchun ham bola predmetlarning nomlarini ishlatilishini funktsiyalariga bog`lagan holda tez o`zlashtiradi.

Ilk bolalik davrining boshlariga kelib, bolada birinchi tafakkur operatsiyalari yuzaga keladi. Buni bola biror predmetni olishta harakat qila olganidan so`ng, uni sinchiklab o`rganishida ko`rishimiz mumkin. Ularning tafakkurlari, asosan, ko`rgazmali-harakatli bo`lib, u atrof olamdagi turli bog`liqliklarni o`rganishga xizmat qiladi. o`zidan o`zoqroq turgan koptokni biron-bir o`zunroq narsa bilan itarib

yuborish mumkinligini ko`rgan bola, endi mustaqil ravishda divan tagiga kirib ketgan koptokni tayoqcha yordamida olish mumkinligini tafakkur eta oladi, Bu davrdagi bolalar tafakkurida umumlashtirish katta o`rin-to`tadi. Umumlashtirishda nutq muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, soat deyilishi bilan bola qo`l soatini yoki devordagi osma soatni ham tushunishi mumkin, Lekin, ular turlicha bo`lganligi bois, ularda umumiylikni topish bola uchun birmuncha qiyinroq hisoblanib, bu borada fikrlash yordamga keladi va umumlashtirishni tashkil etadi.

2-3 yoshli bolalar ma`lum bir predmetlarning o`rniga ularning o`rnini bosishi mumkin deb hisoblagan boshqa narsalardan ham foydalanadilar. Masalan, o`yin jarayonida bola qoshiq yoki termometr o`rnida, yogochdan yasalgan krovat yoki mashina o`rnida foydalanishi mumqin. Bir predmetni boshqasi o`rnida qo`llaniladi.

Uch yoshgacha bo`lgan bolalarning psixik rivojlanishidagi asosiy yangi o`zgarishlar.

Yosh davrlari	Bilishi	Harakati	Muloqoti
3 yosh	Nutqning shakllanishi. Obrazli tafakkurning dastlabki nishonalari. Atrof muhitdan o`zini ajratishi. Qat`iylikni anglash.	Qo`l predmetli harakatlarning rivojlanganligi. O`z hatti harakatlarini irodaviy boshqarishning ko`rinishlari	O`z-o`zini anglashni yubzaga keldishi, Dastlabki axloqiy qoidalarni egallashi
2 yosh	Faol nutqni tushunishi va o`zida yuzaga kelishi	Qo`l va oyoq funktsiyalariningg aniq belgilanishi	Harakter asoslarining shakllanishi
1 yosh	Nutqni tushunishning dastlabki belgilari	Mustaqil Holda tik turish va yurish	Nutqni qo`llashning dastlabki belgilari
10 oylik			Bog`liklik reaksiyasini yuzaga kelishi begona muxit va begonalar orasida xavotirlik
8 oylik	Sensamotor intellektning yuzaga kelishi	Tayanib yurishi	Jest, mimika va pantomimika yordamida noverbal muloqoti
7 oylik		Yordam bilan turishi	
5 oylik.		Yordam bilan o`tirishi	
3 oylik	Ko`rish qobiliyatining shakllanishi	Yon tomoniga o`tirilishi	Onaning jilmayishiga javob qaytarishi
2 Hafta	Onaning tovushini boshqa tovushlardan farqlashi		
1 Hafta	Harakatlarni ko`zatishi •		

Ilk bolalik davrining boshlariga kelib, bolada birinchi tafakkur operatsiyalari yuzaga keladi. Buni bola biror predmetni olishda Harakat qila olganidan so`ng, uni sinchiklab o`rganishida ko`rishimiz mumkin. Ularning tafakkurlari, asosan, ko`rgazmali-Harakatli bo`lib, u atrof olamdagi turli bog`liqliklarni o`rganishga xizmat qiladi. o`zidan o`zoqroq turgan koptokni biron-bir o`zunroq narsa bilan itarib yuborish mumkinligini ko`rgan bola, endi mustaqil ravishda divan tagiga kirib

ketgan ko'ptokni tayoqcha yordamida olish mumkinligini tafakkur eta oladi, Bu davrdagi bolalar tafakkurida umumlashtirish katta o'rin-to'tadi. Umumlashtirishda nutq muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, soat deyilishi bilan bola qo'l soatini yoki devordagi osma soatni Ham tushunishi mumkin, Lekin, ular turlicha bo'lganligi bois, ularda umumiylikni topish bola uchun birmuncha qiyinroq Hisoblanib, bu borada fikrlash yordamga keladi va umumlashtirishni tashkil etadi.

2-3 yoshli bolalar ma'lum bir predmetlarning o'miga ularning o'mini bosishi mumkin deb Hisoblagan boshqa narsalardan Ham foydalanadilar. Masalan, o'yin jarayonida bola qoshiq yoki termometr o'mida, yogochdan yasalgan krovat yoki mashina o'mida foydalanishi mumqin. Bir predmetni boshqasi o'mida qo'llaniladi.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar.

1. Bog`cha yoshidagi bolalarning psixologik xususiyatlari.
2. Bog`cha davrida bola shaxsishntg rivojlanishi shart-sharoitlari.
3. Bog`cha yoshidagi bola faoliyatining psixologik xususiyatlari.
4. Bog`cha yoshdagi bolada xulq motivlarining rivojlanishi va o`ziga baho berishi shakllanishi.
5. Bog`cha yopshdagi bolada bilish jarayonining rivojlanishi.
6. Bog`cha yoshdagi bolaning maktabdagi ta`limga psixologik tayyorgaligi.

KICHIK MAKTAB YoSHI DAVRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

ReJA:

1. Kichik maktab yoshi davri haqida umumiy tushuncha.
2. Kichik maktab yoshi davrida o'quvchilarda bilish jarayonlarining rivojlanishi.
3. Kichik maktab yoshi o'quvchilarining jismoniy taraqqiyoti.
4. Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsining shakllanishi.
5. Bolaning maktabga psixologik tayyorgarligi.

Kichik yoshdagi o'quvchilarning 7-8 yoshdan 10-11 yoshgacha bo'lgan bolalar bo'lib, ular boshlang'ich sinf o'quvchilari hisoblanadi. Bu yillarda bolaning hayoti va faoliyatida muhim o'zgarishlar yuz beradi. Binobarin, ularning psixikasida ham sezilarli darajada o'zgarishlar bo'ladi. Bolaning maktabga kirishi uning hayotida buriqish chog'idir. Bola maktabga kirib o'qiy boshlashi bilan o'q. uning hayotida asosiy faoliyat o'qish bo'lib qoladi. O'qish o'quvchining vazifasi, ijtimoiy burchidir. O'qituvchi bilan birinchi uchrashuvda o'q. bolalar ko'p narsalarni eshitadi va maktabdagi o'qish haqida ko'p narsalarni bilib oladi va o'qishning nimaligini anglay boshlaydi. Maktabda bola sistemali ravishda yangiliklar oladi. Bu o'quvchining kundan-kunga orttirib borayotgan, xilma-xil mazmundagi bilimlarning manbaidir. Bolaning bilimlarni sistemali ravishda o'zlashtirib borishi natijasida undagi bilimning doirasi ham kengayib boradi, aqliy jarayonlar rivojlanadi, shu bilan bir qatorda, bolaning emotsional va irodaviy xususiyatlari qayta tarkib topib, rivojlana boshlaydi. Maktabdagi talim jarayonining o'zi bolaning sezgi, idrok, tafakkur, nutq va diqqatlariga yangi talablar qo'yadi. Maktabdagi o'qish, tashkiliy muayyan maqsadga qaratilgan ancha ixtiyoriy protsesslar talab qiladi. Ko'rish sezgisi bilan idrok maktab ta'limida katta o'rin egallaydi. Gap shundaki, odam tashqi dunyodan keladigan axborotning asrsiy qismini ko'rish retseptori faoliyati orqali oladi. Ya'ni ko'rish retseptori orqali olinadigan axborot hamisha boshqa retseptorlardan keladigan axborotning 80 % ga to'g'ri keladi. O'quvchilarga dars paytida o'z diqqat e'tiborini uzoqdagi predmetlarga doimiy ravishda ko'chirib turishga to'g'ri keladi.

Masalan: o'quvchi diqqatini doskadan o'qituvchining oldidagi tsolga, so'ngra o'zi oldidagi daftarga ko'chiradi. Bu jarayon aksincha ham bo'lishi mumkin. Bu faoliyatda har ikkala ko'zni to'xtovsiz ravishda moslashtirish zarur bo'ladi. Bola ko'zini akkomadatsiya qobiliyati o'sa boradi. Akkomadatsiyaning eng yuqori diapozoni 10 yoshli sh bolalardagina kuzatiladi.

Mashg'ulot jarayonida bolada gox uzoqqa, gox yaqiniga qarashga ehtiyoj bo'ladi. Har ikkala ko'zning simmetrik xolati ham sezilarli darajada boshlang'ich ta'limida takomillashadi. O'qish faoliyatining boshlarida o'quvchilarning toliqishlari yuqorida ko'rsatilgan ko'rish sezgi jarayonida akkomadatsiya va konvergentsiya aloqasi to'la garmoniyaga ega bo'lgan xolda takomillashadi, toliqish zaiflashadi. Kichik maktab o'quvchilari ranglarni va rang tuslarni seza boshlaydilar. e. I. Ignatevning tekshirishlari shuni ko'rsatadiki, asosiy rang tomonlarining tusini ajratish murakkab ishdir. Shuning uchun bolalarni bunga o'rgatish kerak. 1-sinf o'quvchilari qizil rangning o'rta hisobda 3 ta tusini, sariq rangning 2 ta tusini ajrata oladi. Yashil va ko'k ranglarni butunlay ajrata olmaydilar. 1-inf o'quvchilari, ayniqsa qizlar asosa eng ko'p uchraydigan qizil, sariq, yashil va ko'k ranglardan iborat 4 ta rangni yaxshi ajratadilar.

Agar bolalar rangning tuslarini ajratishga maxsus o'rgatilsa, ularda ranglarni farqlay olish xususiyati ancha o'sib boradi.

Masalan bu sohada 20 ta eksperimental mashg'ulot o'tkazilganda, bolalar eng och ranggacha bo'lgan ip kalavasini ajratganlar. Ana shundan keyin ular o'rta hisob bilan 12 ta qizil, 10 ta sariq, 6 ta

yashil, 4 ta ko'k ranglarni bir-biridan farq qila olganlar. Kichik maktab yoshi fonematik eshitish, ya'ni nuttsqning, eshitishning rivojlanishi va takomillashuvi davridir. O'qish mashg'ulotlari va yozma mashqlar o'quvchilarda fonematik eshitishning ancha nozik xususiyatining paydo byuo'lishiga yordam beradi.

Diqqat o'qish jarayonining zarur sharti bo'lib hisoblanadi. Idrokning to'laligi, to'g'riligi, tezligi, esda qoldirishning tez va aniqligining diqqatiga bog'liqdir. Fikrlash jarayonlari diqqat tufayli aniq, mantiqli, mazmunli bo'ladi. Chunki, o'quvchilarning muttsaqil ravishda masala echishlari va masala tushunishdan oldin ular diqqatning kuchi va barqarorligini ta'minlaydi. O'quvchilarning aqliy faoliyatining zarur shartlarini ta'minlash uchun o'qituvchi kichik yoshdagi o'quvchilar diqqatining xususiyatlarini yaxshi bilishi kerak. Diqqat asosiy nerv jarayonlari bo'lgan qo'zg'alish va tormozlanishning yoki xususiyatlari to'laligicha namoyon bo'ladigan psixik aktivligining muhim tomonidir. Qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari kichik yoshdagi o'quvchilarning bosh miya yarim sharlari po'tsida juda tez paydo bo'ladi. Shu sababli agar bir qo'zg'aluvchi bolaning miya qobig'ida qo'zg'alishni vujudga keltirsa, 2 qo'zg'ovchi bosh miyada juda tezlik bilan yangi qo'zg'alish o'chog'ini tormozlab qo'yishi mumkin. Bu kichik yoshdagi bolaning diqqatini juda tez va oson chalg'itish mumkinligini ko'rsatadi. O'quvchilar diqqatining bu xususiyatining ularning o'qish materiallarini o'zlashtirishlariga xalaqit beradi. Shu sababli o'qituvchi bola diqqatini bunday xususiyatlarini doimo esda tutgan xolda, darsning uning bir momenti bilan ikkinchisin bog'lab, utsalik bilan o'tkazishi va bu momentlarning bir-birini tormozlab qo'ymasligi uchun darsning har bir bosqichini yaxshilab o'ylab ko'rishi kerak. O'qish faoliyati tomonidan qo'yilgan jiddiy talablarning bir qismi tabiiy o'quvchilarning diqqatini ishga soladi. O'qish jarayonining ta'siri otsida kichik yoshdagi o'quvchilar diqqatining barcha xususiyati va sinflari intensiv ravishda o'sib boradi va bu bilan ixtiyorsiz diqqatidan ixtiyoriy diqqatga ko'chsh osonlashadi.

Kichik yoshdagi bolalarda emotsiyalik kuchli bo'lib, diqqatga ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Agar o'qish materiali o'zining yorqinligi, obrazliligi va jonliligi bilan ajralib tursa, diqqat bilan ancha kuchli namoyon bo'ladi. Bu yoshdagi o'quvchilar diqqatning darsga jalb qilishning eng muhim sharti o'qitishni ko'rgazmali qilish, illyutsratsiyalardan foydalanish hamda o'qituvchi nutqinig yorqin, obrazli bo'lishidir. Emotsionallik bir tomondan bola tafakkurining ham tanqidiy xarakteriga ega emasligi bo'lsa, ikkinchi tomondan tafakkur taraqqiyotining xali uncha yuqori darajada emasligidir. Bularning hammasi kichik yoshdagi o'quvchilarda tashqi diqqatning namoyon bo'lishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun o'qish materialini idrok etishda diqqatning o'zlashtirilishi lozim bo'lgan materialining muhim tomonlariga emas, ikkinchi darajali tomonlariga qaratiladi.

Kichik yoshdagi o'quvchilarda ixtiyorsiz diqqat yuqori turadi. Lekin, maktabda o'qish birinchi yiliyoq o'quvchilarda ixtiyoriy diqqatning vujudga kela boshlashiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Diqqatning bu turi B.T. Annoevning yozishicha, «... katta odamlar bilan bolalarning birgalika faoliyati va tarbiyaning maxsuli bo'lib hisoblanadi. Ixtiyoriy diqqatning yanada yaxshiroq o'sishi maktab yoshidagi bolalarda idrok va tafakkurning tarbiyalanishga bog'liqdir». Kichik yoshdagi o'quvchilarning ixtiyoriy diqqati to'g'risidagi masala bilan K.D. Ushenskiy ko'p shuqullangan. U ba'zi pedagoglarning, kichik yoshdagi o'quvchilarda ixtiyorsiz diqqatning afzalligiga tayangan holda maktabdagi barcha o'qish jarayonining faqat qiziqarli va maroqli qilib tashkil etish kerak degan fikrlarga qo'shilmagan.

O'qish faoliyatining birinchi davrlarida o'quvchilarning ixtiyoriy diqqatibutunlay o'qituvchining hukumronligida bo'ladi. O'quvchilarning darsdagi diqqatini 1-sinf o'quvchilarning o'zlari emas, balki o'qituvchining o'zi tashkil qiladi va yo'lga soladi. Masalan, darsda kichik yoshdagi o'quvchi o'z diqqatini tarqoqligini enganligini uchun emas, balki o'zi itoat etishga majbur bo'lgan,

o`qituvchining ta`siri otsida quloqsolib o`tiradi. Muayyan maqsadga qaratilgan barqaror diqqat bolalarda ham uncha rivojlanmagan tarmoqlanish jarayoni bilan bag`langandir.

Ma`lumki, idrok ham bilim manbaidir. Idrok murakkab aqliy jarayondir. Idrokda retseptiv, pertseptiv va appertseptiv tamonlarni ajratish mumkin. Kichik yoshdagi o`quvchilarda idrakning o`shishi yuqorida ko`rsatilgan retseptiv, pertseptiv va appertseptivdan iborat barcha tamonlarini qayta to`zilishi va o`shishi demakdir.

O`quvchilar predmetlarni, ularning tasvirini va nutqini idrok qiladilar. Bolalar predmetlarni idrok qilishi hususiyati ularni batafsil aniq aks ettirishlari bilan harakterlanadi. Bular diqqatning hususiyati bilan tushuntiriladi. O`quvchilar diqqati asosan tashqi diqqat harakterida bo`lib, ichki diqqat ularda hali taraqqiy etmagandir. Shuning uchun yaxshi tanlangan ko`rgazmali qurol kichik yoshdagi o`quvchilarni o`qitishda foydalidir. Kichik maktab o`quvchilariga ta`lim berishda biror ko`rinishni, biror predmetni aks ettiruvchi rasmlar va boshqa ko`rgazmali qurollar katta ahamiyatga egadir.

quyi sinf o`quvchilarning ukish protsessida materialni so`zma-so`z esga tusharishlari xam katta urin egallaydi. Bunday esga tushirish yangi programma asosida qayta kurilgan yangi maktab xayotida xam zarur urin olmokda.

O`quvchilarga yangidan-yangi bilimlarini berilishi ular nutkining lugat jixatdan tobora o`sis borishni takoza kilayotganidan dalolot beradi. Kichik yoshdagi o`quvchilar xotirasining o`shishida ikkta asosiy xarakterli momentlar borligini aytib utish zarur. O`quvchilar kupincha ukuv materialini zarur narsa tarikasida esda koldirishga va esga tushurishga xarakat qiladilar. Ular bilim olishning zaruriyatini tushunadilar, darsga tayyorlanadilar, bir-biriga savol beradilar. Uzlarning dasrdagi javoblarining sifatiga e`tibor beradilar. Javoblariga beriladigan baxolarga diqqat bilan qo`lok soladilar.

Kichik yoshdagi o`quvchilar xotirasining o`shishida ikkinchi xususiyat o`quvchilarda abtsrak tafakkurning o`shishi munosabati bilan boglik bo`lgan katta uzgarishlardan iborat.

KICHIK YoShDAGI O`QUVChILARDA XAYoL.

Xayol qilish xotiramizdagi bor tasavvurlar asosida ularni qayta to`zish va shu asosida yangi obraz yaratish demakdir. O`quvchilar bu faoliyatda uzlarida mavjud bo`lgan tasavvurlarga xam tayanadilar. Xayol xammadan oldin kurgan va bilganlarini tez esga tushirishda tayanadi va shunda samarali bo`ladi. Agar nimani esga tushirish ma`lum bulsa , demak xayol qilish uchun qo`lay zamin bor deb xisoblash zarur.

Xayol ijodiy protsess bo`lib, uning mazmuni boy va xilma-xildir. O`quvchi bolalarning yosh xususiyatlarini bilishi, o`quvchilarning kaysi bilim zapaslariga tayanish kerakligini mavjud tasavvur va boyliklardan kaysi birini tanlab olish va undan foydalanish kerakligini xamda ularning xayol okimini kaysi tomonga karab uzgartirish maksadga muvofik bulish maksadida bilish kerak.

Ma`lumki xayol faoliyat tafakkur bilan chambarchas boglangan bo`ladi. Fikrlash protsesslari xayol tasavvurlariga tayanadi. Ba`zan fikrda ma`no ochilmagan bulsa u tushunarli bulmaydi. Jumladan , bolalar masallarni tinglashni va ukishni yaxshi ko`radilar, ammo 7-8 yoshli bolalar masallarning ma`nosiga tushunib etmaydilar.

A.Krilovning masallarini ukiganda ukituvchi ularni anglab olishiga o`quvchiga yordam bermasa , o`quvchi masalni moxiyatini anglab etmaydi. Bu xususiyatni o`quvchi dasr kitobidagi xikoyalarga nisbatan emas., balki o`zining bolalarga berayotgan darslariga nisbatan xam esda tutishlari lozim.

Shunday qilib, kichik yoshdagi o`quvchi tafakkurining o`sishi, ongning tobora yangidan-yangi bilimlar bilan boyib borishi xayol obrazlarining uzgarishiga xam yordam beradi.

Xayol obrazlari bogcha yoshidagi bolalardagiga karaganda boyrok, murakkabrok, to`larok, butunrok, va shu bilan birga differentsiialashgan bo`ladi. Obrazlarning boyishi va murakkablashishi butun kichik yoshdagi o`quvchida davom etaveradi. Kichik yoshdagi o`quvchining xayoli xakikatga tobora moslashgan xolda o`sib boradi.

KICHIK YoShDAGI O`qUVChILARDA TAFAKKUR VA NUTK.

Tafakkur faoliyati kichik yoshdagi davrda aloxida ravishda qayta tuzuladi. Bu qayta tuzulish nimadan iborat? O`quvchilarga 1- sinfdayoq tovush xarfi gap, kushish, ayirish kabi kuplab mavxum tushunchalarni bilib olish to`g`ri keladi. Bolalar bu tushunchalarni bilishda tayyor mantiqiy ta`riflardan foydalanadilar.(Gap) Ilmiy tushunchalarni bilishda egallash oson emas. Gap shundaki, 1-2 sinf o`quvchilari tushunchalarni mutsakil ravishda ta`riflaganlarida kupincha bu tovush tushunchalarni mutsakil ravishda tushunchalarning muxum belgilarigina emas, balki unga axamiyatli bulmagan narsalarni kursatadilar. Maktabda ta`lim esa aniqlikni talab etadi.

KICHIK YoShDAGI O`qUVChILARDA XOTIRA VA XAYoL .

Bilimning mutsaxkam va ishonchli bulishi avvalo xotira protsessiga tayanuvchi psixologik omildir. Xotira esda koldirish , esda saklash, ilgarigi urganilgan materialni qayta esga tushurishdan iborat protsesslar bilan xarakterlanuvchi murakkab akliy faoliyat xisoblanadi. Xotira idrok protsesslariga tayangan xolda idrok sotsaviga kiradi, o`zi esa idrokning asosiy sifatida namoyon bo`ladi.

I.M.Sechenov xotirani psixik xayotning asosiy shartidir deb xisoblaydi.

Xotiraning o`sishi va takomillashishi kishining maktabdagi ukish yillariga to`g`ri keladi. Shuning uchun ukituvchi xotiraning nimaligini bilib kolmay balki xotiraning yoshiga karab uzgarishni, ayniqsa kichik yoshdagi o`quvchilarning xotirasidagi xarakterli xususiyatlarni xam bilishi kerak. Bolaning maktabga kirishi bilan xotira taraqqiyotining yangi boskichi boshlanadi.

O`quvchilarga birinchi sinfdan boshlab ukish materialni uzlashtirishni eng yaxshi usullarini urgata borish zarur. Bolalar esda saklab kolish maksadida dars materialni kitobdan takror takror ukiydilar. Ba`zan ukituvchining o`zi bunday usulni afzal kurib , o`quvchilarga materialni un,un-besh marta ukishni tavsiya qiladi. Esda koldirishning bu usulini K.D.Ushinskiy passiv takrorlash deb xisoblagan. Materialni uzlashtirish, esda koldiriladigan materialni qayta-qayta ukish bilangina emas,, gapirib berish yuli bilan xam takrorlanib turilsa , ancha samarali bo`ladi.

KICHIK YoShDAGI O`qUVChILARNING DIqqATI.

Diqqat ukish protsessining zarur sharoiti bo`lib xisoblanadi. Idrokning to`laligi , to`g`riligi, tezligi esda koldirishning tez va aniqligi diqqatga boglikdir.

Fikrlash protsesslari diqqat tufayli aniq, mantikli, mazmunli bo`ladi. Diqqat ososiy nerv protsesslari bo`lgan kuzgalish va tormozlanishining yosh xususiyatlari to`laligicha namoyon bo`ladigan psixik aktivlikning muxim tomonidir.

Kichik yoshdagi o`quvchining davrida diqqat tez usadi. Maktabdagi tarbiya ishlari sinfda olib boriladigan kamolot tashkilotlari uyushtiradigan o`ziga xos ishlar bolaning diqqatini shakllantiruvchi va tarbiyalovchi yangi sharoitdir. Sinfda o`quvchining aytganlariga qo`lok solishga o`zini kiziktiradigan narsalargina emas, balki o`zini bevosita kiziktirmaydigan narsalarga xam uz diqqatini karatishga urgatish lozim. U darsda xam uyda xam diqqatni talab qiladigan ukish ishlarini mutsakil ravishda bajarish kerak. Kichik yoshdagi bolalarda emotsionallik kuchli bo`lib, diqqatga xam uz ta`sirini utkazadi. Agar ukish materiali o`zining yorkinligi , obrazlilik va jonlilik bilan ajralib tursa, diqqat xam ancha kuchli namoyon bo`ladi. Bu yoshdagi o`quvchilar diqqatini dasrga jalb qilishning eng muxim sharti ukitishni kurgazmali qilish, illiyutrsalardan foydalanish xamda ukituvchi nutkning yorkin va obrazli bulishidir.

Kichik yoshdagi o`quvchilar 7-8 yoshdagi 10-11 yoshgacha bo`lgan bolalar bo`lib, ular boshlangich sinf o`quvchilari xisoblanadi. Bu yillarda bolaning xayot va faoliyatida muxim uzgarishlar yuz beradi. Binobarin ularning psixikasida xam sezilarli darajada uzgarishlar bo`ladi.

Bolaning maktabga kirishi uning xayotida burulishi chogidir. Bola maktabga kirib ukiy boshlashi bilanok uning xayotida asosiy ukish bo`lib qoladi. O`quvchining vazifasi ijtimoiy burchidir. Ukituvchi bilan birinchi uchrashuvidanok bolalar kup narsalarni eshitadi.va maktabdagi ukish xakida kup narsalarni bilib oladi va ukishning nimaligini anglay boshlaydi. Maktabda bola sistemali ravishda yangiliklar oladi. Bu o`quvchining kundan-kunga ortib borayotgan, xilma-xil mazmundagi bilimlarning manbaidir. Bolaning bilimlari sistemali ravishda uzlashtirib borish natijasida unda bilimning doirasi kengayib boradi. Maktabdagi ta`lim protsessining o`zi bolalarning sezgi , idrok, xotira, tafakkur, nutk va diqqatlariga yangi talablar kuyadi. Maktabdagi ukish muayyan maksadga karatilgan ancha ixtiyoriy akliy protsesslarni talab etadi.

Kurish sezgi bilan idrok maktab talimida katta urin egallaydi. Gap shundaki, odam tashki dunyodan keladigan axborotning asosiy qismini kurish retseptori orqali oladi. O`quvchilarga dars paytida uz diqqat e`tiborini uzokdagi predmetlardan yaqindagi predmetlarga doimiy ravishda kuchirib turishga to`g`ri keladi. Idrok xam bilim manbaidir. Idrok murakab akliy protsessidir. Idrok retseptiv, pertseptiv va appertseptiv tomonlarni ajratish mumkin. Kichik yoshdagi o`quvchilarda idrokning o`sishi yuqoridagi kursatilgan retseptiv, pertseptiv, appertseptivdan iborat barcha tomonlarning qayta tuzulishi va o`sishi demakdir.

O`quvchilar predmetlarni, ularning tasvirini va nutkni idrok qiladilar. Bolalarning predmetlarni idrok qilishning xususiyati ularni batafsil aniq aks ettirishlari bilan xarakterlanadi. Bular diqqatning xususiyati bilan tushuntiriladi. O`quvchilar diqqati asosan tashki diqqat xarakterida bo`lib,

ichki diqqat ulardan xam tarakkiy etmagandir. Shuning uchun yaxshi tanlangan kurgazmali kurol kichik yoshdagi o`quvchilarni ukitishda foydalidir. O`quvchilar nutkni idrok qiladilar. Ona tilining fonetik tomoni tilda kanday bulsa xuddi shunday idrok kilinadi. Idrokning fonetik tomonidan to`g`riligi, albatta o`quvchilarning tovushlarini – fonemalari talaffuz qilishlarida xam katta axamiyatga egadir. Ammo bu etarli emas.

Agar boshlangich sinf o`quvchilari so`zlarni, ayrim fonemalarni noto`g`ri talaffuz kilsalar, bu e`tiborsizlik oqibatidir. O`quvchi ayrim so`zlargina emas, balki jumlada ifodalangan fikrlarini, ayniqsa konkret fikrlarini idrok qiladilar. Agar jumla oddiy tuzulgan bulsa kichik yoshdagi o`quvchilar usha jumladan aks ettirilgan fikrlarni to`la , to`g`ri va tez idrok qiladi, kupincha ma`nosi o`ziga tanish bulmagan ayrim belgilarni boshka tushunchalardan foydalanadi. Bola bogchaga ogzaki nutkni yaxshi qilib olgan xolda keladi.

Agar bogcha yoshda bolalar nutkni amaliy ravishda egallasalar va bunda nutk bola xayotida fakat muomala vositasi sifatida nomoyon bo`ladi, maktabda til aloxida ukitish predmeti bo`lib qoladi, shu sababli bunga juda katta axamiyat beriladi. Maktabdagi ukish o`quvchilar nutkining mazmuniga katta ta`sir kursatadi.

O`quvchilarning lugati yangidan-yangi so`zlar va tushunchalar bilan boyib, nutk esa terminlar va yangi iboralar bilan tulib boradi.

Xar xil ukuv predmetlari o`quvchi nutki oldiga yangi talablar kuyadi. Matematikada kaysi aniq nutk kerak bulsa, ukish darslarida o`quvchilarga keng, obrazli iboralar bilan tuldirilgan gaplar kerak bo`ladi. Bolalar monologli nutkdan foydalanishda katta kiyinchiliklarga duch keladilar. Bolalarning ogzaki va yozma nutklari urtasida fark borligini kuramiz. Bu fark shundan iboratki maktabgacha yoshdagi bolalar, bir-biri bilan ogzaki nutk yordamida munosabatda bo`ladilar, yozma nutk esa, kichik yoshdagi o`quvchilar uchun yangi notanish soxadir. Shu sababli yozma nutkni o`quvchilar kiyinchilik bilan egallaydilar. O`quvchilar nutkni takomillashtirish uchun faol nutk bilan doimiy ravishda mashk qilish talab etiladi. Buni ta`lim jarayonida xar doim esda tutish kerak.

Kichik maktab yoshidagi o`quvchilarda ixtiyorsiz diqqat utsun turadi. Lekin maktabda ukish birinchi yiliyok o`quvchilarda ixtiyoriy diqqatning vujudga kela boshlashiga kuchli ta`sir kursatadi. Diqqatning bu turi, Ananevning yozishicha: katta odamlar bilan bolalarning birgalikdagi faoliyati va tarbiyaning maxsuli bo`lib xisoblanadi. Ixtiyoriy diqqatning yanada yaxshirok o`sishi maktab yoshidagi bolalarda iroda va tafakkurning tarbiyalanishiga boglikdir. Kichik yoshdagi o`quvchilarning ixtiyoriy diqqati to`g`risidagi masala bilan K,D,Ushinskiy kup shugullangan.U ba`zi pedagoglarning, kichik yoshdagi o`quvchilarda ixtiyorsiz diqqatning afzalligiga, tayangan xolda maktabdagi barcha ukish jarayonini fakat kizikishni va marokli qilib tashkil etish kerak, degan fikrlarga kushilmagan. Ukish faoliyatining birinchi davrlaridayok o`quvchilarning ixtiyoriy diqqati butunlay o`quvchilarning xukmronligida bo`ladi.

O`quvchilarning darsdagi ixtiyoriy diqqatini birinchi sinf o`quvchilarning uzlari emas, balki ukituvchini o`zi tashkil qiladi va yulga soladi.

Bog`cha yoshidagi bolalar shaxsining shakllanishiga ko`ra, bu davrni uch bosqichga ajratish mumkin:

- **birinchi davr** - bu 3-4 yosh oraligida bo`lib, bola emotsional jihatdan o`z-o`zini boshqarishning mustahkamlanishi bilan bog`liqdir;
- **ikkinchi davr** - bu 4-5 yoshni tashkil qilib axloqiy o`z-o`zini boshqarish;
- **uchinchi davr** esa shaxsiy ishchanlik va tadbirkorlik xususiyaning shakllanishi bilan xarakterlanadi.

Maktabgacha davrda axloqiy tushunchalar borgan sari qat`iylasha boradi. Axloqiy tushunchalar manbai sifatida, ularning ta`lim-tarbiyasi bilan shugullanayotgan kattalar, shuningdek, tengdoshlari ham bo`lishi mumkin. Axloqiy tajribalar asosan muloqot, ko`zatish, gaqlid qilish jarayonida, shuningdek,

kattalarning ayniqsa, onalarning maqtovi va tanqidlari ta'sirida o'tadi va mustahkamlanadi, Bola doimo baho, ayniqsa maqtoov olishga harakat qiladi. Bu baho va maqtoovar bolaning muvaffaqiyatga erishishga bo'lgan harakatlarining rivojlanishida, shuningdek, uning shaxsiy hayoti hamda uning kasb tanlashida ahamiyati juda kattadir.

Bog'cha yoshidagi davrda bolalarda muloqotning yangi motivlari yuzaga keladi. U shaxsiy va ishbilarmonlik motivlaridir. Shaxsiy muloqot motivlari bu bolaning tashvishga solayotgan ichki muammolari bilan bog'liq, ishbilarmonlik motivlari esa u yoki bu ishni bajarish bilan bog'liq bo'lgan motivlardir. Bu motivlarga asta-syokinlik bilan bilim, ko'nikma va malakalarni egallash bilan bog'liq bo'lgan o'qish motivlari qo'yiladi. Bu motivlar ilk bolalik davridan boshlanib, yuzaga keladigan bolalarning tabiiy qiziquvchanligi o'rnida paydo bo'ladi. o'zini namoyon qilish motivlari ham bu yoshda yaqqol namoyon bo'ladi. Bu motiv, asosan, bolalarning syujetli-rol'li o'yinlarda asosiy rol'ni egallashga, boshqalar ustidan rahbarlik qilishga, musobaqaga kirishishga qo'rqmasligida, nima bo'lganida ham yutishga harakat qilishlarida ko'rinadi. Maktabgacha yosh davri bolalari uchun kattalar beradigan baholari juda muxim. Bolalar birinchi navbatda ma'naviy axloq me'yor va qoidalarini, o'z majburiyatlariga munosabat, kun tartibiga rioya etish, hayvon va narsalar bilan muomala qilish me'yorini egallaydilar. Bunday me'yorlarni egallash bu yoshdagi bolalar uchun qiyin hisoblanib, ularni yaxshi o'zlashtirishi uchun syujetli-rol'li o'yinlar yordam berishi mumkin. Bog'cha yoshining oxirlariga kelib, ko'pchilik bolalarda aniq bir axloqiy qarashlar tarkib topadi, shuningdek, odamlarga munosabat bilan bog'liq bulgaya shaxsiy sifatlar ham shakllanadi. Kishilarga nisbatan diqqat-e'tibor, mehribon bo'lishi xususiyatidir. Katta yoshdagi bolalar ko'p hollarda o'z xatti-harakatlari sabablarini tushuntirib bera oladilar.

3-3,5 yoshlar oraligida o'zlarining muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklariga o'z munosabatlarini bildiradilar va bu munosabat, asosan, ularning o'zlariga beradigan baholari asosida shakllanadi. 4 yoshli bolalar esa o'z imkoniyatlarini real baholay oladilar. Lekin, 4-5 yoshli bolalar hali shaxsiy xususiyatlarini idrok etishga va baholashga qodir emaslar, shuningdek o'zlari haqida ma'lum bnr xulosani bera olmaydilar o'z-o'zini anglash layoqati katta bog'cha yoshidan rivojlanib, avval u qanday bo'lganini va kelajakda qanday bo'lishini fikrlab ko'rishga harakat qiladi. Bu esa bolalar beradigan **“Men kichkina paytimda qanday bo'lgan edim?”**, **“Man katta bo'lsam qanday bo'laman?”** singari savollarida ko'rinadi. Kelajak haqida fikr yuritib, bolalar kelgusida kuchli, jasur, aqlli va boshqa qimmatli insoniy fazilatlariga ega bo'lishiga harakat qiladilar.

Kichik va o'qish bog'cha yoshida bola xarakterining shakllanishi davom etadi. U asosan, bolalarning kattalar xarakterini ko'zatishlari asosida tarkib topadi. Shu yillardan boshlab, bolada ahamiyatli hisoblangan - iroda, mustaqillik va tashabbuskorlik kabi ahamiyatli shaxsiy xususiyatlar rivojlana boshlaydi. Katta bog'cha yoshida bola atrofidagi odamlar bilan turli faoliyatlarda muloqot va munosabatlarga kirishishga urgana boshlaydi. Bu esa unga kelajakda odamlar bilan muloqotga kirisha olishida, ish bo'yicha va shaxsiy munosabatlarini samarali o'rnatishda olishida foyda keltiradi. Bu yoshdagi bolalar shaxsining shakllanishida ularning ota-onalari haqidagi fikrlari va ularga beradigan baholari nihoyatda ahamiyatlidir.

Bog'cha yoshidagi bolalarning xayoli asosan, ularning turli-tuman o'yin faoliyatlarida usadi, Biroq, shu narsa diqqatga sazovorki, agar bog'cha yoshidagi bolalarda xayol qilish qobiliyati bulmaganda edi, ularning xayoli ham xilma-xil bulmas edi. Bog'cha yonidagi bolalarning xayollari turli xil mashg'ulotlarda ham usadi. Masalan, bog'cha yoshidagi bolalar loydan turli narsalar yasashni, qumdan turli narsalar qurib o'ynashni va rasm solishni yaxshi ko'radilar. Ana shunday mashg'ulotlar bolalar xayolining o'sishiga faol ta'sir qiladi.

Bog`cha yoshidagi bolalar xayolining o`shishiga faol ta`sir qiluvchi omillardan yana biri - ertaklardir. Bolalar hayvonlar xaqidagi turli ertaklarni eshitganlarida shu ertaklardagi obrazlarga nisbatan ma`lum munosabatlari yuzaga keladi,

Bog`cha yoshidagi bolalar hissiyoti va uning usishi. Bog`cha yonidagi bolalarda yoqimli va yoqimsiz his-tuyg`ular g`oyat kuchli va juda tez namoyon bo`ladi. Bu yoshdagi bolalarning his-tuyg`ulari kun jihatdan ularning organikextiyojlarining qondirilishi va qondirilmaligi bilan bog`liqdir. Bu ehtiyojlarning qondirilmaligi sababli bolada noxushlik (yoqimsiz), norozilik, iztiroblanish tuyg`ularini qo`zg`aydi.

Katta bog`cha yoshidagi bolalarda burch hissi - **“nima yaxshi-yu”**, **“nima yomon”**ligini anglashlari bilan ularning axloqiy tasavvurlari orasida bog`liqlik bor. Katta odamlar tomonidan buyurilgan biron topshiriqni bajarganlarida mamnunlik, shodlik tuyg`ulari paydo bulsa, biron tartib qoidani bo`zib quyganlarida xafalik, ta`bi xiralik hissi tug`iladi.

Shuningdek, bog`cha yoshidagi bolalarda ma`naviy hissiyotlardan o`rtoqlik, do`stlik va jamoatchilik hislari ham yuzaga kela boshlaydi.

Bolaning bog`cha yoshidagi davrida estetik hissiyotlari ham anchasi tyoz usadi. Bog`cha yoshidagi bolalarda estetik hislarning namoyon bo`lishini, ayniqsa, ularning chiroyli, yangi kiyim-bosh kiyganlarida juda yaqqol ko`rish mumkin,

Bolaning maktabda muvaffaqiyatli o`qishi ko`p jihatdan ularning maktabga tayyorgarlik darajalariga bog`liq. Bola avvalo maktabga jismoniy jihatdan tayyor bo`lishi kerak. 6 yoshli bolalarning anatomik-fiziologik rivojlanishi o`ziga xos tarzda kechadi. Bu yoshda bola organizmi jadal rivojlanadi. Uning og`irligi oyiga 150 dan 200 gacha, bo`yi esa 0,5 sm gacha ko`payadi. 6 yoshli bolalar turli tezliklarda, tez va engil yugura oladilar. Ular sakrash, kon`kida yugurish, changida uchish, so`zish singari harakatlarni ham bemalol bajara oladilar. Musiqa bo`yicha mashg`ulotlarda bu yoshdagi bolalar xilma-xil ritmik va plastik harakatlarni bajaradilar, turli mashqlarni aniq, tez, engil va chaqqon bajara oladilar. Shuningdek, 6-7 yoshli bolalar nerv sistemasini mustahkamlash, ularni surunkali kasalliklardan xalos etish, ko`rish va eshitish qobiliyatiga alohida e`tibor berish, shuningdek, umurtqa pogonasining to`g`ri rivojlanishiga ahamiyat berish, nihoyatda muhim. Kattalar shu yoshdagi bolalar bilan ish olib borar ekanlar, bu yoshdagi bolalar organizmi hali usishi davom etayotganligini doimo hisobga olishlari lozim. Masalan, bolani majburan yozishga o`rgatish hali barmoq muskullari to`lik, rivojlanmaganlik sababli ularga ma`lum darajada zarar keltyarishi yoki uni chiroyli yoza olmasligi, o`z-o`zidan bolani o`ziga nisbatan ishonchini yoki o`qishga nisbatan qiziqishini kamayishiga olib kelishi mumkin. Keyingisi bolaning aqliy tayyorgarligidnr. Ko`pincha aqliy tayyorgarlik deyilganda bolaning ma`lum bir dunyoqarashi, jonli tabiat, insonlar va ularning mehnatlari haqidagi bilimlari tushuniladi. Ushbu bilimlar maktabda beradigan ta`limga asos bo`lishi mumkin, Lekin so`z boyligi, ma`lum xatti-harakatlarni bajara olish layoqati bolaning maktabga aqliy tayyorgarligining asosiy ko`rsatkichi bo`la olmaydi. Maktab dasturi bolalardan taqqoslay olish, taxlil ega olish, umumlashgira olish, ma`lum bir xulosa chiqara olish, shuningdek etarli darajada rivojlangan bilish jarayonlarini talab etadi. Masalan, 6-7 yoshli bola tabiat haqida ayrim hodisalarga emas, balki organizmning tabiat bilan bog`liqligini va o`zaro ta`sirini ham tushunishi va o`zlashtirishi mumkin. 6-7 yoshli bolalar aqliy rivojlanishning natijasi bo`lib, yuqori darajada rivojlangan ko`rgazmali obrazli tafakkur bilan bola atrof olamdagi predmetlarning asosiy xususiyatlarini va predmetlar orasidagi bog`liqlikni ajrata olishidir. Shuni alohida ta`kidlab o`tish lozimki, ko`rgazmali-harakatli va ko`rgazmali-obrazli tafakkur nafaqat 6-7 yoshli bolalar, balki kichik maktab yoshidagi o`quvchilarning aqliy rivojlanishida ham asosiy funktsiyani bajaradi, Bu borada bolada ma`lum bir ko`nikmalarning tarkib topganligi ham nihoyatda muhimdir.

Bolaning maktabda muvaffaqiyatli o`qishi nafaqat uning aqliy va jismoniy tayyorgarligi, balki shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayyorgarligiga ham bog`liq. Maktabga o`kish uchun kelayotgan bola yangi ijtimoiy mavqeini - turli majburiyatlari va huquqlari bo`lgan va unga turli talablar quyiladigan - o`quvchi mavqeini olish uchun tayyor bo`lmog`i lozim. Katta bog`cha yoshdagi bolalar asosan, maktabda o`qish uchun ehtiyoj syozadilar, Lekin bu xohish va extiyoj motivi turlicha bo`lishi mumkin. "Menga chiroyli forma, daftar, qalam va ruchkalar sotib olib berishadi. "Maktabda o`rtoqlarim ko`p bo`ladi va men ular bilan mazza qilib uynayman?", "Maktabda uxlatishmaydi" "Maktabning tashqi ramzlari, shubhasiz maktabdagi bolalarni juda qiziktiradi, lekin bu maktabda muvaffaqiyatli o`qish uchum asosiy sabab bo`la olmaydi", "Men otamga o`xshagan bo`lishim uchun o`qishim kerak", "Yozishni juda yaxshi ko`raman", "O`qishni o`rganama" "Maktabda qiyin misollarni echishni o`rganaman". Ushbu xohish va harakat bolaning maktabda muvaffaqiyatli o`qishi uchun tabiiy ravishda asos bo`la oladi. Bolaning endi o`zini katta bo`lganini, bog`cha bolasi emas, balki ma`lum bir majburiyatlari bor o`quvchi bulishnni anglashi, jiddiy faoliyat bilan shugullanayotganligini bilishi nihoyatda muhim. Bolaning maktabga borishini istamasligi ham salbiy holat hisoblanadi. Maktabda shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayergarlik balalarda tengdoshlari, o`qituvchilari bilan munosabatga kirisha olish xususiyatini shakllantirishni ham o`z ichiga oladi, Har bir bola bolalar jamoasiga qo`shila olishi. ular bilan hamkorlikda harakat qila olishi, ba`zi vaziyatlarda ularga yon bosib, boshqa vaziyatlarda yon bosmaslikka erjsha olishi zarur. Ushbu xususiyatlar bolaning maktabdagi yangi sharoitlarga tez moslasha olishini ta`minlab beradi. 6-7 yoshli bolalar o`qishdagi asosiy qiyinchalik, ko`pincha bu yoshdagi bolalar o`qituvchini o`zoq vaqt davomida tinglab olmaydilar. O`quv harakatlariga o`zoq vaqt o`z diqqatlarini tuplab olmaydilar. Bunga sabab, faqat, shu yoshdagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning rivojlanmaganligida emas, balki bolaning kattalar bilan muloqotga kirisha olishi xususiyatiga ham bog`liq. Chunki, shu xususiyati rivojlangan bolalar erkin muloqotga kirisha oladilar, qiziqtirgan narsalar haqida suray oladilar. Natijada ularning o`qishga bo`lgan qiziqishlari ortadi va o`qituvchi gapirayotgan narsalarni diqqat bilan o`zoq vaqt eshita oladilar. Demak, bolaning maktabga tez moslashishi va muvaffaqiyatli o`qishida shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayyorgarligining ham ahamiyati juda katta.

Bu davrda bolalarda avvalo bilish sohalari, so`ngra esa emotsional motivatsion yo`nalish bo`yicha yangi shaxsiy hayot boshlanadi. U yoki bu yo`nalishdagi rivojlanish obrazlilikdan ramzlikkacha bo`lgan bosqichlarni o`taydi. Obrazlilik deyilganda bolalarning turli obrazlarni yaratishi, ularni o`zgartirish va erkin harakatta keltirishi, ramzlilik deyilganda esa belgilar tizimi (matematik, lingvistik, mantiy va boshqalar) bilan ishlash malakasi tushuniladi. Maktabgacha yosh davrda ijodkorlik jarayoni boshlanadi. Ijodkorlik layoqati, asosan, bolalarning konstruktorlik o`yinlarida, texnik va badiiy ijodlarida namoyon bo`ladi. Bu davrda maxsus laeqatlar ko`qishklarining birlamchi rivojlanishi ko`zga tashlana boshlaydi. Bilish jarayonlarida- ichki va tashqi harakatlarning sintezi yuzaga keladi. Biron bir narsani idrok qilish jarayonida bu sintez pertseptiv harakatlarda, diqqatda ichki va tashqi harakatlar va holatlar rejasini boshqarish va nazorat etishda, xotirada esa materialni esda saqlab qolish va esga tushirishning ichki va tashqi to`zilmasini bog`lay olishda ko`rinadi. Tafakkurda esa amaliy masalalar ishining usullarini bitta umumiy jarayoniga birlashtirish sifatida yaqqol namoyon bo`ladi. Shuning asosida nnsioniy intellekt shakllanadi va rivojlanadi. Maktabgacha davrda tasavvur, tafakkur va nutq umumlashadi. Bu esa bu yoshdagi bolalarda tafakkur qilish omili sifatida ichki nutq yuzaga kelayogganligidan dalolat beradi. Bilish jarayonlarining sintezn bolaning o`z oia tiliiii go`liq egallashi asosida yotadi. Bu davrda nutqning shakllanish jarayoni yakunida boshlaydi. Nutq asosidagi tarbiya jarayonida bolada sodda axloq me`yorlari va qoidalar egaldaniladi. Bu me`yor va qoidalar bola axloqim boshqaradi.

Bolaning uning atrofidagi kishilar bilan xilma-xil munosabatlari yuzaga kelib, bu munosabatlar asosida turli xil motivlar yotadi. Bularning hammasi bolaning individualligini tashkil etib, uning boshqa bolalardan nafaqat intellekti, balki axloqiy motivatsion jihatdan farqlanadigan shaxsga aylantiradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsi rivojlanishining asosiy o`zgarishlari, ularning o`z shaxsiy sifatleri, layohatlari, muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklarini anglash, o`zini-o`zi anglashi kabi xislarning yuzaga kelishi hisoblanadi,

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. Kichik maktab yoshidagi o`quvchilarning o`ziga xos psixologik xususiyatlari.
2. Maktabga ijtimoiy-psixologik moslashuv yullari
3. Bolalar intellektual rivojlanishda kichik maktab ahamiyati.
4. O`quv jarayoni davomida yuzaga keladigan muammolar;
5. Kichik maktab davridagi bolalar shaxsi rivojida yuzaga keladigan yangilanishlar.

O`SMIRLAR DAVRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

ReJA:

1. O`smirlik davri haqida tushuncha.
2. O`smirlarning anatomik fiziologik xususiyatlari.
3. O`smirlarniig intellektual rivojlanishi.
4. O`smirlarning bilish jarayonlarining xususiyatlari.
5. O`smirlarning emotsional xayoti.
6. O`smirlar shaxsining tarkib topishi.

O`qituvchi va tarbiyachi uchun bolalarning o`smirlik davri psixologiyasini bilish psixologik nuqtai nazaridan ham pedagogik nuqtai nazaridan ham muximdir. Bu davrni biz yana o`tish davri ham deb ataymiz. O`smirlik davri asosan 11-15 yoshdagi bolalarni o`z ichiga qamrab oladi, ya`ni 5-8 sinf o`quvchilarini.

O`smir o`quvchilarni ta`lim va tarbiya berish ishlarida uchraydigan ayrim qiyinchiliklar bu yoshdagi bolalarning psixik rivojlanishi va hususiyatlarini ba`zan etarli darajada bilmaslikdan yoki inkor qilishdan kelib chiqadi.

Kichik va katta yoshdagi maktab o`quvchilariga qaraganda o`smirlik yoshidagi bolalarni tarbiyalashda juda ko`p qiyinchiliklar bo`ladi. Chunki, kichik bolaning katta odamga aylanishi jarayoni juda kiyin kechadi. Bu jarayon o`smirlar psixologiyasining odamlar bilan bo`lgan munosabat formalarining jiddiy ravishda o`zgarishi, hamda hayot sharoitining o`zgarishi bilan bog`liqdir.

Bu davrda o`smirlarning o`z shaxsiy fikrlari paydo bo`ladi. Ularda o`z qadr-qimmatlari haqidagi tushuncha kengayadi. Ilmiy psixologiyaning aniqlashi bo`yicha o`smirlarning psixik taraqqiyotini xarakteratga keltiruvchi kuchlar, ularning faoliyatlari bilan tug`iladigan extiyojlar bilan bu extiyojlarni qondirish imkoniyatlari o`rtasidagi dialektik qarama-qarshiliklarni yuzaga kelishi va bartaraf qilinishidan iboratdir.

Qarama-qarshiliklar ancha yuksak darajadagi psixik taraqqiyotini, ancha murakkab shakldagi faoliyat turlarini va shaxsning qator yangi psixologik hususiyatlarini tarkib toptirish orqali bartaraf qilishdan iboratdir. Shundan keyin psixik taraqqiyotning yuksakroq bosqichiga o`tiladi. Sana shu nuqtai nazardan o`smirlik yoshini yanada oydinroq qarab chiqaylik. Bola boshlang`ich sinfni tugatadi. Bolaning o`rta maktabda o`qishga o`tishi uning hayotida burilish davri hisoblanadi. O`smirlarning yangi ijtimoiy jixatdan tashkil topgan va rang-baranglantirilgan faoliyatni uning psixologik hamda shaxsning tarkib topishiga asos, sharoit va vosita xizmat qiladi.

Shunday qilib, o`smirlarga ta`lim-tarbiya berishning yangi to`g`ri usullari hamda vositalarni topishi uchun o`smirlik yoshining o`ziga xos hususiyatlarini jismoniy va psixologik taraqqiyotini yaxshi bilishimiz kerak. O`smirlik yoshining mazmuniy xarakteristikasi vaqt o`tishi bilan o`zgarib boradi, chunki inson xayotining xususan ijtimoiy sharoitlari o`zgaradi.

Psixologiya taraqqiyotining biologik omillariga o`smirlar ongiga og`ir, ba`zan kuchi etmaydigan bo`lib tushadigan, ularni jiddiy psixik inqirozga va hayajonga soladigan, masalan: o`smirlar uchun xarakterli bo`lgan norozilik, qo`pollik, qaysarlik, o`z-o`zini analiz qilishga moyillik sub`ektiv olamga va shunga o`xshash hislatlarni keltiradigan jinsiy etilishga nixoyatda katta axamiyat beradilar.

Jinsiy etilish munosabati bilan paydo bo`ladigan yangi sezgilar fikrlar, maylliklar, kechinmalar guyo usmirlar ongida xukmron bo`ladi. Ularning xulki atvorini belgilaydi. Mana shu tarika oqibat natijada o`smirlarning psixologik qiyofalari asosan yolg`iz sof biologik omil deb qaraladi.

Psixologlarning fikricha yosh psixologik xususiyatlari faqatgina yolg'iz biologik jihatidan etilishi va taraqqiyot etilishining natijasi bo'lmay balki bolaning ijtimoiy hayot sharoitlari va faoliyatlarining o'zgarishi hamda bu jihatdan yangi ijtimoiy omillarning paydo bo'lishi natijasida o'smirlarning taraqqiyotiga va unga beriladigan maktabdagi ta'lim va tarbiya berishni aniq tashkil qilish o'smirlarning konkret hayot sharoitlari va faoliyatning mahsuli deb qarab bo'lmaydi.

Boshqacha qilib aytganda ijtimoiy sharoitlar rolini konkret hayot sharoitlari va faoliyatlarining rolga almashtirib bo'lmaydi. Mana shu yuqorida aytilganlardan shunday xulosa qilish mumkinki, o'smirlarning yoshi va uning xususiyatlari absolyut ahamiyatli kasb etmaydi shu munosabat bilan o'smirlar yoshi mutloqo aniq ma'lum va absolyut chegara hamda xarakteristikaga ega emas bu erda ancha muhim bo'lgan ma'lum fikrlar bor.

Bu farqlarni konkret ijtimoiy omillarning ta'siri bilan va o'smirlarga beriladigan turli ta'lim va tarbiya sharoitlarining ta'siri bilan tushuntirish mumkin. Taraqqiyotning asosiy yo'nalishi bolaning o'smirlar davridagi taraqqiyotining asosiy xarakteristikasini ajratish mumkin. O'smirlar davri organizmning jo'shqin o'sish davridir. Bu davrda tananing intensiv ravishda rivojlanishi yuzaga keladi, musqol apparatlari mutsahkamlanadi va skeletning suyaklanish jarayoni davom etadi.

Bu davrda yurak qon tomirlari sitsemasining taraqqiyotida mos kelmaslik hodisasi kuchlaniladi. Bu paytda yurak xajmi jihatidan ancha kattalashadi, ancha kuchli ishlay boshlaydi. Ko'pincha qon aylanishining vaqtincha bo'zilib qok bosimining yoshga bog'liq xolda ko'tarilishiga, yurak faoliyatining zo'r berilishiga olib keladi. Natijada o'smirlarda uchraydigan bosh aylanishi, yurak urishi, bosh og'rig'i paydo bo'ladi.

O'smirlarning yoshi ham jismoniy psixik xususiyatga egadir, organizm Pavlov ta'limotiga ko'ra, bir butun sitsemadan iborat bo'lib, bunda barcha to'qimalar va organlar fiziologik jarayonlar uzviy ravishda bir-biri bilan bog'langan bo'ladi.

Lekin bir butunlikda nerv sitemasi va uning bilan bog'langan yuqori qismi I.P. Pavlov so'zi bilan aytganda organizmda sodir bo'ladigan barcha hodisalarni boshqarib turuvchi bosh miya po'tsi asosiy etakchi rolni o'ynaydi. O'smirlar yoshida nerv sitsemasining yuqori qismi sifat jihatidan o'sa boshlaydi va miya ichki to'zilib murakkablashishga o'tadi.

Katta yarim sharda nerv xujayralarning etishi tugallanadi. O'smir organizmining jismoniy taraqqiyoti uning organlari va to'qimalarining rivojlanishi bosh miya po'tsining boshqaruvchanlik roli otsida amalga oshadi, ammo o'sib borayotgan to'qimalar va organlar o'z navbatida nerv sitsemasining o'sishiga ta'sir ko'rsatadi. O'smirlar yoshida o'pkaning xajmi kattalashadi nafas olish ancha miqdorda tezlashgan va sayoz bladi. O'smirlar yoshida bola qancha toza havoda yursa shuncha foydalidir.

Bu davrda ichki sekretsiya bezlarining qayta qurishiga bog'liq bo'lgan jinsiy etilish davridir. Bu bezlarning etilishi kishi organizm faoliyatida xizmati juda kattadir. O'smirlar yoshining xarakterli xususiyatlaridan biri jinsiy etilish jarayonidir.

Jinsiy etilishning boshlanishi ko'p jihatdan iqlimga va milliy epiografik omillarga va shuning bilan birga individual xususiyatlarga bog'liqdir.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki jinsiy etilishning boshlanish davri o'g'il bolalarda 12-13 yoshda, qiz bolalarda 11-12 yoshda boshlanadi. Ko'pchilik o'g'il bolalar hozirgi vaqtda jinsiy etilish 15-16 yoshda, qiz bolalarda 13-14 yoshlarda kuzatiladi.

O'qituvchilar sinf rahbarlari datsavval shkni chuqur anglashlari lozimki, jinsiy etilish organizmning jismoniy taraqqiyotiga ta'sir qilishdan ularning psixik rivojlanishiga ham katta ta'sir kursatadi. O'smirlarda jinsiy etilish bilan birga shu paytgacha ularga noma'lum bo'lgan qandaydir xislar, kechinmalar qarama-qarshi jinsga spetsifik qiziqish noma'lum mazmundagi kitoblarga qiziqishlarning paydo bulishi tabiiydir.

O`smirlik davrida nutqning rivojlanishi bir tomondan so`z boyligini oshishi hisobiga bo`lsa, ikkinchi tomondan tabiat va jamiyatdagi narsa voqea va hodisalarning mazmun mohiyatini anglashlari hisobiga bo`ladi. Bu dovrda o`smir til yordamida atrof-borliqni aks ettirilishi bilan bir qatorda ninson dunyoqarashini ham belgilab berish mumkinligini his qila boshlandi. Aynan usmirlik davridan boshlab, iison aynan nutq bilish jarayonlarining rivojlanishini belgilab berishini tushuna boshlaydi o`smirni ko`pincha muomalada so`zlarni ishlatish qoidllari - “qanday qilib to`g`ri yozish kerak?”, “qanday qilib yaxshiroq aytish mumkni?” kabi savollar juda qiziqtiradi. o`smirlar maktabdaga o`qituvchilar. kattalar sta-onalar nutqidagi kamchiliklarga kitob, gazeta radio va telividenie diktorlari xatolariga tez e`tibor beradilar. Bu holat o`smirning bir tomondan o`z nutqini nazorat qilish urgatsa, ikkinchi tomondai kattalar ham nutk, qoidalari bo`zilishi mumkinligini bilishlariga va o`zida mavjud xatoliklarni birmuncha barham toptirishlariga olib ksladi.

O`smir so`zlarning kelib chiqish tarixga, ularniig aniq mazmuni va mohiyatiga juda qieiqadi. U endi o`z mutqida yosh bola singari emas, bolki katta oddmlardan so`zlarni tanlashga harakat qiladi. Nutq madaniyatnii egallash borasida o`smir uchui o`qituvchi, albatta, namuna bo`lishi shartdir. Aynon maktvb ta`limi o`smir bilshi jarayonlarini rivojlanish yo`nalishinn sifat jihatidan o`zgarishdi asosiy omil bo`lib xizmat qiladi. Bilish jarayonlarining rivojlanishida nutq ham oshadi, ham yozma mavjud bo`lishi bilan ham kuchli vosita xisoblamadi. Maktabdagi O`quv Jarayonlarining to`g`ri tashkil etiliishi va amalga oshirilishi bilan o`smir nutqining to`g`ri rivjlanishiga sharoit yaratiladi Nutqni o`zlashtirishga harakat bu o`smirniig muomala, bilish va ijodiy faoliyatga kirilishi ehtiyoj va intilish hisoblanadi.

O`smirlik davrida o`qish va yozma monologik nutq jadal rivojlanadi. 5 sinfdan boshlab to 9-sinfgacha o`kish to`g`ri, tez va ifodali bo`lish darajasidan, yoddan ifodoli, ta`sirli aytib bera olish darajasigacha ko`tariladn. Monilogik nutq esa asardagi kichik bir parchani qayta so`zlab berishdan, mustaqil ravishda nutq va chiqishlar tayyorlash, ogzaki mulohaza yuritish, fikr bildirish va ularii asoslab berishgacha o`zgaradi. Yozma nutq ham yaxishlangan holda o`smirlar endi ularga berilgan erkin mavzu bo`yicha mustaqil holda insho yoza oladilar, O`smirlarning nutqi tula tafakkur bilan bog`liq holatida amalga oishriladi. 5-6 sinflardagi o`quvchilar ogzaxi va yoama matn uchun reja to`zib, unga omal qila oladalar.

O`smirlik davrida nazariy tafakkur yuqori ahamiyatga ega bo`la boshlaydi. Chunki bu davrdagi o`quvchilar atrof-olamdagi boglanishlar mazmunini yuqori darajada bilishga harakat qiladilar. Bu davrda o`smirning bilishga bo`lgan qiziqishida progress sodir bo`ladi. Ilmiy nazariy bilimlarning egallab olinishi tafakkurning rivojlanishiga olib keladi. Buning ta`sirida isbot, dalilar bilan fikrlash qobilyati rivojlanadi. Unda deduktiv xulosalar chiqarishga qobiliyat paydo bo`ladi.

Maktabda o`kitiladigan fanlar usmir uchun o`z taxminlarini yuzaga keltirish yoki tekshirish uchun sharoit bo`lib xizmat kiladi J.Piajening ta`kidlashicha, “Ijtimoiy xayot uch narsaning ta`siri - til, mazmun, koidalar asosida shakllantiriladi”. Bu borada o`zlashtirilgan ijtimoiy munosabatlar o`z-o`zidan tafakkurini yangi imkoniyatlarini yaratadi.

11-12 yoshdan boshlab o`smir endi mantiqiy fikrlab xarakat kila boshlaydi O`smir bu yoshda xuddi kattalar singari keng kamrovai taxlil etishni urgana boshlaydi. O`smir tafakkurning nazariy darajaga kanchalik tez ko`tarila olishi, o`kuv materiallarini tez va chukur egallashi uning intellektini xam rivojlanishini belgilab beradi. O`smirlik davri yuqori darajadagi intellektual faollik bilan farkanadi. Bu faollik o`ta kizikuvchanlik xamda atrofdagilarga o`z layokatlarini namoyish etish, shuningdek, ulardli yuqori baxo olish extiejining mavjudligi bilan belgilanadi usmirning kattalarga beradigan savollri mazmunli, muloxazali va aynan o`sha masala doirasida bo`ladi. Bu yoshdagi bolalar turli-farazlarni keltira oladilar taxminiy fikr yuritib, tadjikot utkaza oladilar xamda matlum bir masala buyicha mukobil variantlarni takkoslay oladilar. O`smir tafakkur ko`pincha umumlashtirishga moyil bo`ladi. Respublikamizning bozor iktisodi sharoitida

utishda kishilardagi amaliy tafakkurning axamiyati oshmoqda. Amaliy tafakkur tizimiga quyidagi akliy sifatlar qiradi:

- tadbirkorlik, tejamkorlik, xisob-kitoblik, yuzaga kelgan muammolarni tez echa olishlik va boshkalar.

Kursatilgan barcha sifatlar mavjud bo'lgan takdirdagina amaliy tafakkurini rivojlangan deb xisoblash mumkin. Bu sifatarni 1 sinfdanok rivojlantira borish nixoyatda muxim usmirlik davrida ishbilarmonlik sifatini o'kuvchilarning o'z-o'zini boshqarishni yulga quyishi umumiy foydali tadbirkorlik ishlarida ishtirok etishi arqali rivojlantirish mumkin. Bu borada ukuvchi ijrochi rol'ida emas balki boshkaruvchi, mustakil yul tanlovchi va| tadbirkorlik munosabatlarida o'zi ishtirokchi bo'lgan takdirdagi rivojlanish amalga oshishi mumkin. Bu yoshda tadbirkorlikni rivolantirishda ko'prok mustakillikning berilishi usmir amaliy tafakkurining rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. usmir yoshdagi bolalarda tejamkorlikni rivojlantirish aklning boshka sifatlariga nisbatan osonrok kechadi, buni kuprok ularning kiziktiradigan narsalarga mustakil ravishda xisob-kitob qilib borishga kullash orkali amalga oshirish mumkin usmirlarda yuzaga kelgan muammolarni tez va operativ xolda echish malakasini shakllatirish birmuncha qiyinrok kechadi. Albatta, bu bolaning temperamentiga xam boglab. Barcha usmirlarni xam tez yullab, tez xarakat qilishga urgatish mushkul, lyokin ularni biror muammo yuzaga kelishi bilan orkaga chyokinmay, zudlik bilan echishning umumiy koidaloriga o'rgatib borish mumkin. Usmirlik davrida entellektning yuqori darajada rivojlangan bo'lishi kimmatli va obruli xisoblanadi O'smir shaxsida va uning bilishga kizikishidagi o'zgarishlar o'zaro boglik bo'ladi. Ixtiyoriy psixik jarayonlarning rivojlanishi o'smirdagi shakllanib kelayotgan shaxs mustakilligiga tayanadi, o'zining shaxsiy xususiyatlarini anglash va shakllantirish imkoniyatlari esa undagi tafakkuriy rivojlanishi bilan belgalanadi.

O'smirlik davrida diqqat, xotira, tasavvur to'la mustakillik kasb etib, endi ularni o'z ifodasiga ko'ra boshkara oladigan bo'ladi. Bu davrda kaysi etakchi funktsiya (dikkvti, xotirami yoki t'savvur ustunlik kilayotgani yakkol namoyon bo'lib, Xar bir o'smir o'zi uchun axamiyatlirok bo'lgan funktsiyani e'tiborga olish imkoniyatiga ega bo'ladi, O'shbu funktsiyalarning rivojlanish xususiyatlarini kurib chikamiz.

Diqqat:Agar kichik maktab davrida ixtiyorsiz diqqat ustunlik kilsa, o'smirlik davrida bola o'z diqqatini o'zi boshkara oladi. Dars davamida intizomning bo'zilisni aksariyat xollarda ukuvchilar diqqatsizligidan emas, balki ijtimoiy sabablar bilan belgilanadi. O'smir o'z diqqatini to'la ravishda o'zi uchun axamiyatli bo'lgan va yuqori natajalarga erishishi mumkin bo'lgan faoliyatlarga karata oladi. Usmirni diqqati yaxshi boshkariladigan va nazorat etiladigan darajada rivojlangan bo'lishi mumkin. Bolaning rivojlanayotgan ixtiyoriy diqqati o'kituvchi tomonidan doimo ko'llab-kuvvatlanishi juda zarurdir. Pedagogik jarayonda ixtiyorsiz diqqatni ixtayoriy diqqat darajasiga ko'tgarish uchun bir kancha uslublar ishlab chikilgan, shuningdek, o'smirning dars jarayonida o'z tengdoshlari orasida o'zini ko'rsatashi uchun sharoitni yaratilishi xam usmirdagi diqqatni ixtiyorsizlak ixtayoriga aylanishida zamin bo'lib xizmat qilishi mumkin. Lekin, o'smirlik davrida juda kattik charchash xolatlarini xam bo'ladi, Aynan 13-14 xamda 16 yoshlarda charchash chiziga keskin ko'tariladi. Bunday xolatlarda o'smir atrofdaqi narsa va vokealarga to'lik diqqatini karata olmaydi, diqqatini ko'rnishlariga usmirlik erishish va yo'kotish bo'yicha tula karama-karshi bo'lgan davr xisoblanadi.

IDROK O`SISH I.

Usmir idroki kichik maktab yoshidagi o'quvchilar idrokidan keskin farq qiladi. O'smir voqelikdagi narsa va xodisalarning tashqi tomonlarinigina emas, balki narsa va xodisalarni ancha murakkab analiz va sintez qilish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, o'smirning idroki va kuzatishi ba'zi xollarda o'zining sinchkovligi va ko'p xollarda o'zining yuzakligi va tasodifiyligi bilan ajralib turadi. Bu esa o'quvchilarning o'zi idrok qilayotgan narsaga turlicha munosabatda bo'lishning natijasidir. Buning hammasi shuni ko'rsatadiki, o'smirlik yoshidagi idrok va kuzatish jarayoni xali shakllanish bosqichida bo'ladi.

O'smirlik yoshida xotira xususiyatlari sezilarli darajada o'zgaradi. Kichik yoshdagi o'qituvchilarda ko'proq mexanik xotira, o'smirlik davrida esa o'quvchilarda mantiqiy xotira asosiy o'rin to'tadi.

O'smirlarda boshqa psixik jarayonlarga bog'liq xolda hayol ham rivojlanadi. Ma'lumki, hayol ikki ko'rinishda namoyon bo'ladi:

TASAVVUR HAYOL VA IJODIY HAYOL.

1) Tasavvur hayol - o'smirlarda ancha rivojlangan bo'ladi va bu ta'lim bilan bog'liq holda sodir bo'ladi. O'smirlar yorqin, qiziq voqealarni aks ettiradigan sayohatlar haqidagi sarguzasht asarlarni qiziqish bilan o'qiydilar. O'smirlarning emotsional hayotida kichik maktab o'quvchilari emotsional hayotiga nisbatan yangi bosqich boshlanadi. Yangi ijtimoiy hayot xodisalari va boshqa odamlarning xatti-harakatlariga nisbatan yangi munosabatlar vujudga keladi. Bunda eng avval o'smirlarning kattalar bilan munosabati va ular bilan bog'liq bo'lgan kechinmalar va o'z tengqurlari bilan bog'liq bo'lgan kechinmalar kiradi.

O'smir o'ziga erkin fikrlash imkoniyati berilishini, kattalar unga jiddiy munosabatda bo'lishini xoxlaydi. O'smirning bunday xoxishlari ko'pincha e'tiboringiz qolib ketadi. Natijada o'smirde tevarak atrofga ayniqsa yaqinlariga nisbatan norozilik, g'azablanish kabi his – tuyg'ular paydo bo'ladi

Ayrim katta o'smirlarni kichkina bola deb mensimay munosabatda bo'ladilar, ularga iltifotsizlik qiladilar. Bu o'smirga qattiq ta'sir qiladi. Bolaning katta bo'lganligini anglash u bilan jiddiy munosabatda bo'lish unga quvonch bag'ishlaydi. O'smirlarda kattalar bilan boshlangan munosabatlar va kechinmalar bilan birga o'zlarining tengqurlari bilan munosabatlar boshlanadi.

O'zaro munosabatlarda o'smir yurak sirlarini izhor etish ehtiyojini sezadi, o'ziga yaqin do'st axtaradi. O'smirning kechinmalari ichida jamoa hayoti bilan bog'liq bo'lgan kechinmalar katta o'rin egallaydi. Jamoa o'smirga shuning uchun kerakki, o'smir jamoada o'z tengqurlari bilan munosabatda bo'lish itsagini qondira oladi, umumiy hayajonlanish, ma'lum kechinmadan tashabbus yoki o'ylagan ishdan kelib chiqadigan umumiy emotsional holatlarni jamoa bilan birga boshidan kechiradi.

I R O D A

O'smirning o'tish davri, yoshi irodaning o'sish davri bo'lib sanaladi. Bizga ma'lumki iroda, ma'lum belgilarga, maqsadga erishishdagi qiyinchiliklarni eng bilishda namoyon bo'ladi.

O'smirning oldida juda ko'p vazifalar turadi. Bunda o'smir qiyinchiliklarni engishga tayyor bo'lsagina ana shu vazifalarni to'la to'kis his qila oladi. Shuning uchun o'smirlarda irodani tarkib toptirishda shunday rahbarlik qilish kerakki, o'smir xar qanday maqsadga erishish mumkinligi to'g'risidagi ishonchni yo'qotmasligi kerak. O'smir o'z oldiga o'zining kuchi etadigan vazifalarni muvoffaqiyatli bajarganligini hamma vaqt qo'llab turish kerak. Irodani tarbiyalashda o'z-o'zini tarbiyalash katta rol o'ynaydi, unga extiyoj o'smirlik yoshida paydo bo'ladi. O'smirlar o'z oldiga ma'lum talablarni qo'yish mumkin. Ular o'zlariga tanqidiy ko'z bilan qarashga, o'zlari ideal deb hisoblagan hislatlarini tarbiyalashga intiladilar.

Biroq bu hislatlar o'spirinlik davrida bundan ham yaqqolroq namoyon bo'ladi. O'smirlarda extiyoj va qiziqishlar o'smirlik yoshining o'rtalarida paydo bo'ladi. Kattalarga taqlid qilish extiyojining yo'nalishi oila va maktabdagi tarbiya sharoiti bilan aniqlanadi. Katta bo'lishga intilish bilan bir qatorda.

O`smirlar tevarak-atrofidagi kishilar, birinchi galda ota-onalari, O`qituvchilari bilan bo`ladigan munosabatlarni o`zgartirishga oid kuchli extiyojlarni boshdan kechiradilar. O`smir o`zining jinsiy va aqliy imkoniyatlarini anglay boshlaganda, unda katta kishilar bilan bo`ladigan munosabatni o`zgartirish extiyojlari vujudga keladi. O`smirda yangi xarakter hislati – mutsaqillik vujudga keladi. O`smirlarning mutsaqillikka intilishlariga befarq qarash aslomumkin emas.

Mutsaqillikning o`shishiga o`qish jarayoni juda katta yordam beradi. Irodaviy xarakter xislatlariga sabot, matonat, o`zini yo`kotmaslik, o`zini to`ta bilishlik kiradi. O`smirning o`zini yo`qotib qo`yishiga olib keluvchi xollarga yo`l qo`ymaslik kerak. Bunday xollarning takrorlanishi o`smirda salbiy odatlar paydo bo`lishiga olib keladi.

QIZIQISHLAR

Shaxsning individual xususiyati bo`lgan bevosita qiziqishlarning paydo bo`lishi, tevarak atrofdagi xodisalarga ongli va faol munosabatda bo`lishi, mutsaqil ijodiy tafakkurning o`shishi natijasida o`smirlik yoshida faoliyatning biror turi bo`yicha qobiliyatlar ancha aniq ko`rina boshlaydi.

O`smirlarning musiqaga va badiiy tasvirlashga bo`lgan qobiliyatlari ko`nikma va malakani tez o`zlashtirishida emas, balki mutsaqil ravishda musiqa yozishda, rasm chizishda bo`lgan extiyojlarida namoyon bo`ladi.

Shu sababli qobiliyatlarning namoyon bo`lishi uchun har xil fan, mexnat to`garaklari qanday muhim ahamiyatga ega bo`lsa, qobiliyatni maksimal darajada o`tsirish faqat qobiliyatli bolalarga emas, balki hali qobiliyatlari namoyon bo`lmagan o`quvchilarga ham alohida e`tibor berish vazifasini qo`ymog`i kerak.

O`smirlarning o`qish faoliyati motivlarini o`rganish orqali shu narsa aniqlandiki, ularning maktabdagi xulq atvori va faoliyatlarining etakchi motivi o`quvchilarning sinf jamoasida, o`rtoqlari o`rtasida o`z joylarini topishga intilishlaridir.

O`smirlarning o`rtoqlari o`rtasida o`z doylarini topa olmaslik ularning intizomsizligining asosiy sababidir. Jamoa o`rtasida o`z mavqeida bo`lmaslik o`smirlarga xos juda xarakterli intilishlarni aniqlab beradi, ular garchan o`z bilimi shunga arzimasa ham yaxshi baholar olishga harakat qiladilar. Bu esa shundan daololat beradiki, yaxshi o`qiydigan o`quvchilarning mavqei o`smirlar uchun g`oyat katta ahamiyatga egadir.

Har xil yoshdagi bolalar uchun xos bo`lgan tuyg`u xislarni ochib beruvchi ilmiy tekshirishlar shuni ko`rsatadiki, ikki yashar bolada vujudga keladigan salbiy xislar ajralib qilish bo`lsa o`rta maktab yoshidagi o`quvchilarda esa tengqurlaridan ajralib qolishi ikkilanib qolishidan qo`rqishdir. Yana shu narsa ahamiyat kasb etadiki o`smirlar uchun o`rtoqlarning fikr va baholari, hatto o`qituvchi va ota-onalarning fikr va baholariga nisbatan ham katta ahamiyatlidir.

Bolalarning ideal tariqasida qabul qilgan birinchi odami uning tevarak atrofidagi konkretlikdan ajralmagan xolda idrok qilinar ekan.

MASALAN. O`quvchi ana shunday ideal tariqasida o`z atrofidagi odamlar o`qituvchi, otasi, o`rtog`idan birontasini tanlab olgan bo`lsa, bunda o`quvchi hamma tomonidan u odamga o`xshashga intiladi. U odam o`zini qanday tutsa bu ham o`zini shunday tutishga harakat qiladi.

O`smirlik yoshigacha bo`lgan bolalardagi ideallar turg`un bo`lmaydi. Bu ideallar o`qigan kitoblarning qurilgan kinofilmlarning va tasodifiy uchrashuvlarning ta`sirida tez o`zgarib turadi. Ma`naviy ideal atsa-sekin shunday mezonga shaxsiga baho berishda shu bir qatorda ongli ravishda o`ziga baho berishda foydalanadi.

Hayot jarayonida bolada shunday motivlar shakllanadiki, bu motivlar bola uchun asosiy bo`lib qoladi va boshqa motivlarni o`ziga bo`ysundiradi. O`smirning maktab jamoasidagi hayotida aktiv ishtirok qilish unda ijtimoiy yo`nalishini tarkib topishini ta`minlaydi. O`z-o`zini anglashning butun bir

murakkab jarayonining amalga oshishi uchunhayot tajribasi va psixologik taraqqiyotining shunday darajasiga erishmoq kerakki, bunda u bilish imkoniyatiga ega bo'lsin va odamning ma'naviy psixologik qiyofasit bo'lib murakkab faoliyatga baho bera olsin. Qator ilmiy tekshirishlar shuni ko'rsatdiki, o'smirlik yoshida bola shaxsning tarkib topishida o'zini anglashining ahamiyati tobora kuchayib boradi. Demak, mana shu davrda bola bilan mhit orasidagi munosabatning yangi belgilovchi taraqqiyotning ichki faktorlari borgan sari ko'proq ahamiyat qozona boshlaydi. O'smir o'z-o'zini tarbiyalash va o'zini o'tsirish orqali mutsaqil o'sish qobiliyatiga ega bo'lib qoladi.

Taraqqiyotning bu tiklangan tipi o'smirni yangi yosh bosqichi katta maktab yoshiga o'tishga tayyorlaydi. O'smirlik yoshi kishi shaxsining tarkib topish jarayonida alohida o'rin to'tadi. Bu davr asosiy davr hisoblanadi. Chunki bu yoshda g'oyat muhim psixologik o'zgarishlar paydo bo'ladi. Har xil psixologiya o'zgarishlar va shaxsning taraqqiyoti, eng avvalo, mana shu shaxsning faoliyat xarakteriga bog'liqdir. O'smirning faoliyati o'qish mehnat va o'yin jarayonlarini o'z ichiga oladi. Mana shu jarayonga to'xtalib o'tamiz.

1. O'smir kichik maktab o'quvchilaridan farq qilgan xolda birinchi bo'lib ilmiy bilishda ishtirok etadi. Uning oldida birinchi faqat ayrim narsa va hodisani emas, barcha narsa va hodisalar uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlarni tushunish bo'lib olish uchun ishlatiladi. Agar kimki maktab yoshi asosan narsalar, tabiat va jamiyathodisalari to'g'risida gasvirlar to'plash yoshdan iborat bo'lsa, o'smirlik yoshida ana shu tabiat va jamiyat hodisalar to'g'risida sitsematik gushunchalar paydo bo'ladi.

Beshinchi sinfdayoq ayniqsa oltinchi sinfga kelib fizika, algebra, geometriya, tarix fanlari o'tila boshlanadi. Abstrakt tafakkur tez o'sa boshlaydi. O'quvchilar hodisalarning sabablarini tushunishga hodisalarni ma'lum qonuniyatlar doirasida ifodalashga bu qonuniyatlarda foydalanishga intiladilar.

2. O'smirlik yoshining rivojlanishiga ko'proq mehnat faoliyati ta'sir ko'rsatadi. O'smirlik yoshida mehnat ancha uyushqoqlik xarakterida bo'ladi.

3. O'smirlik shaxsning tarkib etishida o'yin ahamiyatini yo'qotmaydi. O'yin o'smirlik yoshida yuksak ahloqiy tuyog'ularning irodaviy xarakter xislatlarning o'sishiga yordam beradi. O'yin o'smirni intizomli bo'lishga o'rgatadi, o'yin o'ylashga, fahimlashga eslab qolishga biror narsani qilishdan oldin planlashtirishga va diqqatli bo'lishga da'vat etadi.

O'smirlik kollektivi boshlang'ich sinf o'quvchilari kollektiviga qaraganda maktabda ham uyda ham, butunlay boshqa o'rin to'tadi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning qiziqishi va faoliyatlari asosan sinf ishlari bilan cheklangan bo'ladi.

O'smirlik yoshida va o'quvchilar pioner drujinasining barcha ishlarida esa ishtirok bo'ladilar. Bularning hammasi o'quvchilarni aloqasini tobora murakkablashtirib boradi. Bu erda eng asosiy narsa shundaki, bu narsalar o'quvchilar kollektivining ko'p qirrali ijtimoiy hayoti bilan yashay boshlaydilar va bu hayotdan o'z o'rinlarini topishga harakat qiladilar.

O'smir shu yoshning datslabki davrlarida oldin o'zlashtirib bilimlari asosida yangi bilim ola boshlaydi. Bu bilim boshlang'ich maktabda ham o'qituvchi ham tarbiyachi bo'lgan o'qituvchi emas. U endi bir qator o'qituvchiga ko'nikish har biriga o'ziga yarasha muomala qilishi ularning talablariga ko'nikishi va shunga qarab o'zini tutish kerak. Shu sababli o'quvchi o'smirlar bir xil to'la sezmaydilar ular kattalarning shaxsiy xulqlari faoliyatlari va munosabatlarini quradilar. Ularning kattalar tomonidan o'zlariga shaxslarga berilgan har xil baholarni eshita boshlaydilar.

O'smirlik yoshiga etganlda bolalarda burch va javobgarlik tuyg'ulari etarli darajada o'sgan bo'ladi. Bolalar o'zlari ongli ravishda tanlagan qobil bo'lib qoladi. Mana shu davrda kattalar bolalarga «bemalol ish topshirishni ishonadilar» o'smirlarni oilada «kichkina» deb hisoblamay ulardan ho'jalik ishlariga yordam berish topshirilgan ishga javob berishni talab qiladilar. Ular bilan maslahatlashadilar

ba`zi o`smilar ayniqsa ular o`rta maktab yoshmning oxiriga borganda hatto o`ziga yaqinlarini qo`llovchi va tayanchi bo`lib qoladilar.

O`smirda bosh miya po`tsining po`tsi otsida qismlari utsidan kontrolligi ortib boradi po`ts va po`ts otsida qismlari doimiy ravishda birga harakat qiladi. Ayrim xollarda po`tsloq otsi qismining faoliyatini kontrol qilmay qoladi. Bu o`smirning betayinligi, jizzakiligi va emotsional xislariga berilganligidan dalolat beradi. Tormozlash reaksiyasini paydo qilish xarakteri turg`un bo`lmay qoladi. Qo`zg`alish jarayonlari ba`zan shu qadar kuchli bo`ladiki, o`smir yoqimsiz harakterlarini tormozlay olmay o`zini to`ta olmay qoladi.

Qo`zg`alish jarayonlari jo`shqin, lekin tez o`sadi. Ikkinchi tamondan o`smir kuchli hayajonlanish paytida ayniqsa tegishli ijtimoiy sabablari asosida hayajonlanganda o`z hatti-harakatlarini idora eta olmaydi. O`smirlik yoshida ikkinchi signal sitsemasining roli kuchaya boradi. Qo`zg`ovchi vazifasini bajaruvchi so`z bilish jarayonida bashqa kishilar bilin munosabatda bo`lishda va o`z hatti-harakatlariga baho berishda ko`proq rol o`ynay bashlaydi.

Shu bilan bir qatorda o`smirning nerv sitsemasining o`sishi hali tug`ilmagan bo`lib, tarkib topish bosqichida bo`ladi. U uzoq vaqt davom etadigan kuchli qo`zg`aluvchiga bardosh bera olmaydi. Ba`zan shu sababli ancha tez qo`zg`alish holatiga o`tib ketadi. Bu esa o`smir nerv sitsemasining ma`lum darajada bo`shligidan dalolat beradi.

O`smirning nerv sitsemasining tarkib topayotgan munosabatlari tarkibiy natijasida kuchayadi va mutsahkamlanadi.

O`smirni ish o`qish hamda sport mashg`ulotlari paytida to`g`ri va chuqur nafas olishga o`rgatish zarurdir. Bu narsa shuning uchun ham muhimdirki, bo`yning tez o`sishi organizmda modda almashishining jadallashishi bilan o`smir ko`p miqdorda kislorodga muhtoj bo`ladi. Bu yoshda o`smirning toza havoda bo`lishi ayniqsa muhimdir. O`smirlik yoshida yurak ikki baravardan ko`proq o`sadi, gavda esabir yarim barobar o`sadi. Arteriyalari diametrining o`sishi yurakning o`sishidan orqada qoladi. Qon tomirining yo`li yurak hajmiga nisbatan kamayadi va bu nerv qalqonsimon bezlari faoliyatining kuchli darajada tezlashuvi bilan birgalikda qon bosimining ortishiga va yurak faoliyatining kuchayishiga olib keladi.

Qon tomirlarining sitemasidagi o`zgarishlari natijasidagi ba`zan bosh miyaga boradigan qon etarli bo`lmay qolishi mumkin bu esa bosh miya ish qobiliyatining susayiga tez toliqishiga va bosh aylanishiga olib keladi. Ba`zan o`smir tashqi ko`rinishining o`zgarib turishini kuzatish mumkin. O`smirning qo`l va lablari ko`karib ketadi ba`zan esa uning yuzi qizarib ketadi yoki bo`zaradi. O`smirning yuragini haddan tashqari ko`p nagruzka va toliqishlardan saqlash kerak.

QAT`IYLIK.

O`smirning va boshqa xildagi faoliyati qat`iylik ko`rsatmasidan amalga oshirish mumkin ham emas boshlang`ich ishni oxiriga etkazishni bilish va uni talab qila borish qat`iylikni tarbiyalashga yordam beradi. Qat`iylik zo`r berib fikrlashni ichki intizomlikni talab qiladi. O`smirlarga to`g`ri yordam bergan xolda ularni ana shunday qat`iylikka o`rgatish kerak. O`smirdagi qat`iylikni tarbiyalash oiladagi vaziyat bilan mutsahkam bog`langan bo`ladi.

Ko`pincha o`smirning qaysarligini qat`iylik deb hisoblaydilar. Qat`iylikni odatga aylanib ketishiga yo`l qo`ymagan xolda qo`ysarlik bilan qat`iylik o`rtasidagi fikrni hayotiy misollarda ko`rsatib berish bu ikki hislatni bir-biriga qo`shib yubormaslik kerak.

MUSTAQILLIKKA INTILISH.

Xarakter xislatlari muayyan darajada tarkib topadi. Boshida o`smir o`zini faqat muayyan xolatda tutishni biladi. Uning bunday o`zini tutishni takrorlash yo`li bilan mutsahkailaydi. Keyinchalik esa Boshqa sharoitga ham ta`sir qiladi.

Amalda takrorlanib mutsahkamlangan zarur psixik xolat o`smir xulqining ijobiy xislatiga aylanadi va har qanday xolatda ham bu hislatlar vujudga keladi. O`smirlar odamlarning ma`naviy xislatlariga ahloqiy xatti-harakatlariga bir-birlari bilan munosabatlariga qiziqish bilan o`zlarida ma`naviy ideallarni tarkib topadilar. O`smirlardagi ma`naviy psixologik ideal o`smirlik emotsional tus olgan obrazi uning shaxsiy xulq-atvorining tartibga soluvchisi va boshqa kishilar xulq atvorini baholashning mezoni bo`lib qoladi. Bolaning o`zi taqlid qilmoqchi bo`lgan va ayrim hislatlarining o`ziga singdirib olishga intilgan yoki o`zi tasavvur qilgan odamning ideali bolaga ta`sir qilib turgan ma`naviy motivlarning borligini belgilab beradi. Bu esa milliy tekshirish ishlarining ko`rsatib berishicha, o`smir shaxsi ma`naviy turg`unligining shakllanishi uchun muhim sharoit bo`lib hisoblanadi.

Tarbiya jarayonidagi kuzatishlar va psixologik analiz ko`rsatadiki, o`smirlarda ijobiy va ma`naviy ideallarning paydo bo`lishi umuman tarbiya uchun zarur va hatto sharoit bo`lib hisoblanishi mumkin.

Hayot jarayonida bolada shunday motivlar shakllanadiki, bu motivlar bola uchun asosiy ahamiyatga ega bo`lib, boshqa barcha motivlarni o`ziga bo`ysundiradi. Bolaning xulq atvori va faoliyati utsidan barqaror hukmronlik qiluvchi motivoar bola shaxsining yo`nalishini barpo etadi. O`smirning maktab kollektividagi hayotda aktiv ishtirok etishi unda ijtimoiy yo`nalishning tarkib topishini ta`minlaydi.

Bolani kollektivda va kollektiv orqali tarbiyalash printsipti pedagogikaning asosiy printsipti hisoblanadi. N. Krupskaya va S. Makarenkolar qat`iy ravishda tarbiya printsiplaridan biri bo`libgina qolmay balki, pedagogik masalalarni hal etishda sifat jihatidan yangi metod bo`lib sanaladi.

Shunday qilib o`smirlik yoshida juda ko`p jinsiy, psixik, o`zgarishlar paydo bo`ladi. Irsiy etilish, jismoniy jihatdan tez o`sishi mutsaqillikka intilish o`zining menligini himoya qilish kollektivning qarashlari o`qituvchilar va ota-onalar qarashlaridan o`smir uchun turish do`tslik o`rtoqlik tushunchalarning butunlay boshqacha tus olishi o`qish faoliyatidagi o`zgarishlari shaxsning tarkib topishdagi sotsial o`zgarishlar mana shularning hammasi odamning o`smirlik davrini boshqa davrdan ajratib turadi.

Bu davr yangi bosqichga ya`ni o`spirinlikka tayyorgarlikdir.

Takrorlash va muxokama qilish uchun savolar

1. Usmirlik davrining asosiy psixik xususiyatlari.
2. Usmirlik davrida etakchi faoliyat turi.
3. Ukuv faoliyatining qayta to`zilishi xamda usmirlagi bilish jarayonlarining qayta to`zilishi xamda usmirdagi bilish jarayonlarning rivojlanishi.
4. Usmirlik dari krizisi, sabablari va namoyon bo`lishi.
5. "Tarbiyasi qiyin" usmir xulq-atvoridagi salbiy xususiyatlar va ularga psixologik yondoshuv;
6. Usmirlik yoshida individual yondoshuvning psixologik jixatlari.

USPIRINLIK DAVRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI.

ReJA:

1. Ilk uspirinlik yoshining o`ziga xos xususiyatlari.
2. Ilk uspirinlik yoshida shaxs kamoloti.
3. Ilk uspirinlar akl-idrokining xususiyatlari.
4. Ilk uspirinlik va kasb tanlash.
5. Ilk uspirinlarning turmush xakidagi tasavvurlari.
6. Ilk o`spirinlik davrida yoshlarning shaxsiy xususiyatlari

Usmirlikdan keyingi navbatdagi boskichni uspirinlik davri deb bir boskich xisoblashimiz xam mumkin, lekin xozirgi kupchilik psixologlar klassifikatsiyasi buyicha ikki boskichga ajratishimiz xam mumkin. Avval usmirlikdan keyingi boskichni usmirlik, keyingisi ilk uspirinlik yoki yigitlik davri deb aytilardi-da 14 yoshdan 21 yoshgacha bo`lgan davrlarni qamrab olar edi. Xozir kupchilik psixologlar 15-18 yoshni qamrab oladigan davrni ilk uspirinlik deb atashni ma`qo`l kurmokdalar, bu umumta`lim maktabining 8-9 sinfi-dan boshlab, kasb-xunar kolleji va litseylarining 1-2-sinflariga, ya`ni 8-10 sinf yoshiga to`g`ri keladi. Bu davrda o`quvchi jismonan bakuvvat, ukishni tugatgach mutsakil mexnat kila oladigan, oliy maktabda o`zini sinab ko`radigan imkoniyatga ega bo`ladi.

Mazkur davrning yana bir xususiyati - mexnat bilan ta`lim faoliyatining bir xil axamiyat kasb etishidan iborat. Ijtimoiy xayotda faol katnashish, ta`lim xarakterining uzgarishi, yigit va kizlarda ilmiy dunyoqarash, barqaror e`tikodning shakllanishiga, yuksak insoniy xis-tuyguning vujudga kelishiga, bilimni uzlashtirishga ijodiy yondoshuv kuchayishiga olib keladi.

Xayotda uz urnini topishga intilish kasb - xunar urganish, ixtisoslikni tanlash, itsikbol rejasini to`zish, kelajakka jiddiy munosabatda bulishni keltirib chikaradi. Birok bu davr kuch-gayrat, shijoat, kaxramonlik kursatishga urinish, jamoat, jamiyat va tabiat xodisalariga romantik munosabatda bulish bilan boshka yosh davrlaridan keskin farklanadi.

Ilk uspirinning psixik rivojlanishini xarakatga keltiruvchi kuch jamoat tashkilotlari, maktab jamoasi, ta`lim jarayoni kuyadigan talablar darajasining oshishi bilan u erishgan psixik kamolot urtasidagi ziddiyatlardir. Turli karama-karshiliklar, ziddiyatlar uspirinning axlokiy, akliy, etsetik jixatdan tez o`shishi orqali bartaraf kilinadi.

Ilk uspirinlik yoshidagi etakchi omil yuqori sinf o`quvchisi faoliyatining xususiyati, moxiyati va mazmunidagi tub burilishdir.

Uspirinlarda avvalo o`zini anglashdagi siljish yaqqol kuzga tashlanadi. Bu xol shunchaki o`shishni bildirmaydi. Uspirinda o`zi-ning ruxiy dunyosini, shaxsiy fazilatlarini, akl-zakovatini, kobiliyati xamda imkoniyatini aniqlashga intilish kuchayadi. Bu yosh-dagi o`quvchilarning o`zini anglashga aloqador xususiyatlari mavjud. Ular avval, uzlarining kuchli va zaif jixatlarini, yutuk va kamchiliklarini, munosib va nomunosib kiliklarini aniqrok baxolash imkoniyatiga ega bo`ladilar. Uspirin usmirga karaganda uz ma`na-viyati va ruxiyatining xususiyatlarini to`larok tasavvur eta olsa xam, ularni okilona baxolashda kamchiliklarga yul kuyadi. Natijada u uz xususiyatlariga ortikcha baxo berib, manmanlik, takabburlik, kibr-lanish illatiga duchor bo`ladi, sinf va pedagoglar jamoalarining a`zolariga gayritabiiy munosabatda bula boshlaydi. Shuningdek, ayrim uspirinlar uz xatti-xarakatlari, akliy imkoniyatlari va kizikishlariga pats baxo beradilar va uzlarini kamtarona tutishga intiladilar. Usmirlik yoshidagi boladan yana bir xususiyat-murakkab shaxslararo munosabatlarda aks etuvchi burch, vijdon xissi, uz kadr-kimmatini e`zozlash, sezish va faxmlashga moyillikdir. Masalan, uspirin yigit va kiz sezgirlik deganda nozik, nafis xolatlarning farkiga borish, zaruratni anglash, xolisona yordam uyushtirishni, shaxsning nafsoniyatiga tegmasdan amalga oshirishni tushunadi. Uspirin o`zining ezgu

niyatini baxolashda jamoada uz urnini belgilash nukta – nazaridan yondoshadi, chunonchi, «o`zim tanlagan mo`taxassislikka yaroklimanmi?», «Jonajon Respublikamga, ota-onamga munosib farzand bula olamanmi?», «Jamiyatning taraqqiyotiga uz ulushimni kusha olamanmi?» degan savollarga javob kidiradi. O`quvchida o`zining fazilati to`g`risida yaqqol tasavvur xosil qilish uchun ukituvchi unga juda utsalik, ziyraklik bilan yordam berishi lozim. Shundagina jamoada utsozga, dutslariga chukur xurmat, minnatdorchilik tuygulari uygonadi.

Uspirin o`quvchida o`zini anglash zamirida uz–o`zini tarbiyalash itsagi tug`iladi va bu ishning yullarini topish, ularni kundalik turmushga tadbik qilish extiyoji vujudga keladi. Uzlariga ma`qo`l ma`naviy – psixologik qiyofaga ega bulish uchun okilona ulcham, mezon, vazifalarni bajaruvchi barkamol, mukammal timsol, namuna, yuksak orzu tasvirini kidiradilar.

Uspirinda ideallar bir necha kurinishda namoyon bulishi va aks etishi mumkin. Masalan, ular taniqli kishilarning qiyofalari, badiiy asar kaxramonlari timsolida uzlarida yuksak fazilatlarni gavdalanitirishni orzu qiladilar. Bu orzular mazmun jixatidan uspirin yigitlar va kizlarda fark qilishi mumkin. Masalan, kizlar kupincha mexnatkash ayolning, jozibali, nazokatli, iboli, iffatli jamoat arbobining, badiiy asar kaxramonining xususiyatlari mujassamlashgan qiyofalarini ideal darajaga ko`taradilar. Ammo ayrim o`quvchilar tarixiy shaxslarning, masalan, bakuvvat yultusar, xiyagar kuv josus va boshkalarining salbiy sifatlariga taklid qilishga xam moyil bo`ladilar.

Kuzatishlar va xayot tajribalarining kursatishicha, ba`zi xollarda ilk uspirinlar uzlarini kurkmas, jasur qilib kursatishga, nourin xarakatlarga moyil bo`ladilar.

Ilk uspirinlar ma`naviy xislatlarga, axlokiy mezonlar moxiyatiga jiddiy munosabatda bo`ladilar. Masalan, burch, vijdon, guruh, kadr–kimmat, faxrlanish, ma`suliyat, or–nomus kabi tushuncha-larni chukur taxlil kila oladilar. Lekin xammalari emas. Axlokiy ma`naviy karashlar, tasavvurlar shakllanishi uchun pedagoglar soglom muxit yaratish, barqaror shaxsni tarkib toptirish uchun doimo izlanishlari zarur. Ayrim munozarali tadbirlar puxta uylab tashkil kilinishi, ayrim chet el filmlari muxokamasi shular jumlasiga kiradi. Ijtimoiy xayotda uchraydigan yaramas yurish – turishlarga, il-latlarga zarba berish pedagoglar jamoasining muxim vazifasi xisoblanadi. Uspirinlarda balogatga etish tuygusi takomillashib borib o`zining urnini belgilash va ma`naviy dunyosini ifodalash tuygusiga aylanadi. Bu xol uning o`zini aloxida shaxs ekanligi, o`ziga xos xislatini tan olinishini itsashida aks etadi.

Bu yoshda shaxs sifatleri shakllanishida maktab muxiti, ayniqsa sinf jamoasi, rasmiy va norasmiy tengkurlar kuchli ta`sir etadi. Maktab va sinf jamoalari ta`sirida matonatlilik, jasurlik, sabrtokatlilik, kamtarlik, intizomlilik, xalollik, xamdardlik kabi fazilatlar takomillashadi va xudbinlik, lokaydlik, munofiklik, laganbardorlik, dangasalik, gayirlik singari illatlarning barxam topishi tezlashadi.

Uspirin xar bir ishda etakchi, birinchi bulish itsagi bilan yashaydi. Lekin xar doim xam uddasidan chika olmaydi. L.A.Umanskiy fikricha buning uchun uspirin quyidagi xislatlarga ega bulishi kerak.

a) axlokiy xislatlar – jamoatchilik, samimiylik, tashabbus-korlik, faollik, mexnatsevarlik;
b) irodaviy xislatlar – matonat, kat`iyat, mutsakillik, tashab-buskorlik, batartiblik, intizomlilik;
v) emotsional xislatlar – xushchakchaklik, tetiklik, xazilkashlik va yangilikni xis etish, uz kuchiga ishonch, optimizm va boshkalar.

Uspirinlarda mavjud bo`lgan yana bir muxim xislat ularda yuksak darajadagi dutslik, urtoklik, ulfatchilik, muxabbatning vujudga kelishidir. Shu sifatlerining kay darajada shakllanganligi tarbiya-viy ta`sir utkazish mezoni xisoblanadi.

Uspirin o`quvchilarda tabiat, san`at, adabiyot, madaniyat, ijti-moiy xayot guzalliklarini paykash, idrok qilish, sevis, ulardan ta`sirlanish, ma`naviy ozuka olish xislatleri paydo bo`ladi. Ular-

ning psixologiyasida mayin sado, yokimli nido, kalbni tulkin-lantiradigan musika, nozik xis–tuygu, ezgulik xislari, mayllari kuchayadi. Ayniqsa, etsetik xislar ularning ma`naviyatidagi kupol, noxush, xunuk va yokimsiz kiliklarning yukolishiga yordam beradi. Shunga karamay uspirin yigit va kizlar orasida etsetik tuygusi to`la shakllanmagan, noto`g`ri tasavvurga ega bo`lgan shaxslar xam uchraydi.

Uspirin o`quvchilarning fanlarga munosabatlari asosan xar kaysi fanning inson dunyoqarashidagi roliga, bilish faoliyatidagi va ijtimoiy axamiyatiga, amaliy xususiyatiga, uzlashtirish imkoniyatiga va uni ukitish metodikasiga boglik bo`ladi.

Uspirinlarda sezgirlik, kuzatuvchanlik takomillashib boradi, mantiqiy xotira, eslab kolishning yul va vositalari ta`lim jarayonida etakchi rol uynay boshlaydi. Uspirinlar topshiriklarni bajarishda, ularning ma`nosi xamda moxiyatini to`la anglab ish to`tadilar, eslab kolish, saklash, esga tushirish jarayonlarining samarali usullaridan unumli foydalanadilar.

Uspirin barcha faoliyat boskichida mutsakil fikr yurita olmasligi uning psixikasidagi jiddiy kamchilikdir. Bu kamchilikni bartaraf qilishda dars jarayoni katta imkoniyatlarga ega. Darsda ukuv materialini bayon qilishda mazmuni ixcham, mantiqiy boglangan bulishini ta`minlash, o`quvchining javobi albatta kitobdagiday, yodlab olingan koidalardan iborat bo`lib kolmay, uning «uz so`zi bilan» izoxlanishini talab kilinishi kerak. Tinglangan yoki ukilgan materialda mutsakil xulosa chikarishni talab qiladigan xolatlar bulishiga aloxida e`tibor berilishi kerak.

Ilk uspirinlik yoshidagi o`quvchilarda nazariy tafakkurni shakllantirishda tugarak va faqo`ltativ mashgulotlar muxim axamiyatga ega. Uspirin o`quvchining mutsakil fikrlashini rivojlantirish uchun ukituvchilar, sinf raxbarlarining siymolari muxim rol uynaydi. Buning uchun birinchidan, ukituvchilar uspirinlarda urganilayotgan narsa va xodisalarning ob`ektivligi, xakkoniyligi, to`g`riligiga ishonch xosil qilishlari, ulardan kanoatlanishlari va ularni isbotlashga urgatib borishlari zarur. Ikkinchidan, fan ukituvchilari ularni narsa xodisalar to`g`risida original fikr yuritishga yullashlari kerak. Uchinchidan, o`quvchilarning mashgulotlarda qo`llanaverib ma`naviy eskirgan bir kolipdagi so`zlardan, iboralardan foydalanishlariga yul kuymas-liklari kerak. Turtinchidan, fan ukituvchilari uspirin yigit va kizlarga bilimlarini amaliyotga tadbik qilishlari shart, buning uchun ularda amaliy malakalarni shakllantirishga xarakat qilishlari lozim.

Tafakkur rivojlanishi bilan birga o`quvchining nutk faoliyati xam usadi. Bu esa o`quvchida uz fikrini to`g`ri, aniq ifodalash malaKasini tarkib toptiradi. Nutkning to`zilishini takomillash-tiraDi va lugat boylligini yanada oshiradi.

Uspirin adabiy asarlarni ukiSh va tushunish orqali mutsakil fikrlashga, Muloxaza yuritish va munozaraga urganib boradi.

Katta maktab yoshidagi o`quvchi aklining tankidiyligida ogmachilikka moyiLlik kuchli bo`ladi. Ogmachilikning eng asOsiy sabablaridan biri–vokelikning moxiyatini ilmiy jixatdan to`g`ri tushunolmaslikdir. Aklning va tafakkurning tankidiyligini tarbiyalashda ukituvchi o`quvchining o`ziga xos tipologik xususiyatiga, akliy kamolot darajasiga, bilimlari saviyasiga, muloxaza doirasining kengligiga, nutk kobiliyatiga, shaxsiy nuqtai-nazariga, ukishga nisbatan munosabatiga, kizikishining xususiyati va darajasiga, akliy faoliyat operatsiyalarini qanchalik bulishiga, mavjud ukish kunikmasi va malaklariga aloxida e`tibor berishi lozim.

Akl tankidiyligining rivojlanishi yuqori sinf o`quvchilari moddiy dunyoni, atrof–muxitni urganishga, ukuv materiallarini puxta uzlashtirishga, ta`lim jarayonida tashabbuskorlikka, faollik da`vat etadi.

Ilk uspirinlik tafakkurining sifatini uning mazmundorligi, chukurligi, kengligi, mutsakilligi, samaradorligi, tezligi tashkil qiladi. Tafakkurning mazmundorligi deganda, uspirin ongida tevarak atrofdagi vokelik buyicha muloxazalar, muxokamalar va tushunchalar qanchalik joy olganligi nazarda

tutiladi. Tafakkur-ning chukurligi deganda, moddiy dunyodagi narsa va xodisalarning asosiy qonunlari, xossalari, sifatlari o'zaro boglanishi va munosabatlari uspirinning fikrlashida tulik aks ettirish tushuniladi. Tafakkurning kengligi esa o'zining mazmundorligi va chukurligi bilan boglik bo'ladi. Tafakkurning mutsakilligi deganda, uspirin tashabbuskorlik bilan uz oldiga vazifalar kuya bilishi va ularni xech kimning yordamisiz okilona usullar bilan bajara olishi tushuniladi. Aklning tashabbuskorligi deganda uspirining uz oldiga yangi goya, muammo va vazifalar quyishini, ularni amalga oshirishda samarador vositalarni topishga intilishni anglaymiz. Aklning pishikligi vazifalarni bajarishda yangi usullarni tez izlab topish va qo'llay olishda eskirgan vositalardan kutulishda namoyon bo'ladi. Agar o'quvchi muayyan vakt ichida ma'lum soxa uchun kimmatli, yangi fikrlarni aytgan bulsa, nazariy va amaliy vazifalarni xal qilishda yordam bersa, buni samarador tafakkur deyiladi. Tafakkurning tezligi savolga tulik javob olingan vakt bilan belgilanadi. Uspirin tafakkurining tezligi kator omillarga: birinchida, fikrlash uchun zarur materialning xotirada mutsaxkam saklanganligiga, uni tez yodga tushira olishiga, muvakkat boglanish-ning tezligiga, turli xis-tuygularning mavjudligiga, o'quvchining diqqati va kizikishiga; ikkinchidan, uspirinning bilim saviyasiga, kobilyatiga, egallagan kunikma va malakalariga boglikdir. Uspirin kobilyati, layokati va itse'dodi ta'lim jarayonida va mexnat faoliyatida rivojlanadi. Uning qanchalik itse'dodli ekanligini aniqlash uchun ziyrakligi, jiddiy sinovga shayligi, mexnatga moyilligi, intilish, psixik tayyorligi, mantiqiy fikrlashning tez-ligi, izchilligi, samaradorligiga e'tibor berish kerak. Kobilyat-ning o'sishi, bilimlar, kunikmalar, malakalarning sifatiga boglik bo'lib, shaxsning kamol topish jarayoniga kushilib ketadi.

Uspirinlar biror xodisani asoslagan, isbotlagan paytlarida uning muxim xususiyatlariga, birlamchi jixatlariga sinchkovlik bilan karay boshlaydilar. Darsliklardan ukigan va ukituvchidan eshitgan axborotlar, xabarlar va ma'lumotlarga ishonish va ulardan kanoat xosil qilish uchun faol xarakat qiladilar. Tafakkurni okilona yullar bilan utsirish uchun favqo'lodda xolatlarda o'quvchining mazkur xususiyatini yomonlamay, balki uni ragbat-lantirish to'g'rirok bo'ladi.

Shunday qilib ta'lim jarayonida turli fanlarni ukitish tufayli keng qo'lamli bilimlar tizimi uzlashtirilishi orqali yuqori sinf o'quvchilarida tafakkurning faolligi, mutsakilligi, mazmundorligi, maxsuldorligi ortadi.

endigina o'sib kelayotgan uspirin o'quvchilar kasbga kandy yondoshadilar? Bu muammo kupchilikni kiziktiradi. Kuzatishlardan va turmush tajribasidan ma'lumki, odatda ilk uspirinlik yoshidagi ugil-kizlar xayotda mutsakil kadam tashlash to'g'risida aniq asosli fikr bildirishga kiynaladilar. Shu sababli kasb tanlash davrida okilona va to'g'ri yul tutishni bilmay dovdirab qoladilar yoki tavak-kaliga ish ko'radilar. Natijada noxush kechinmalar, umidsizliklar, jiddiy –ijtimoiy sutslik xolatlari vujudga keladi.

O'quvchilar maktabda fanlarning asoslaridan bilim oladilar, xar kaysi uspirin fizika yoki matematika bilan tanishadilar. Birok ularning xammasi kelajakda fizik yoki matematik kasbini egallashni xoxlayvermaydi. Maktabda er kurrasini urganiladi, biroq barcha o'quvchilar sayyox bulishni itsamaydi.

Katta yoshdagi maktab o'quvchilaridan biror ukuv faniga ishtiyok natijasida ularga xar – xil kasblarga kizikish vujudga keladi.

Yuqori sinf o'quvchilarini kizikishlari, mayllari, intilish-lari, kobilyatlari, itse'dodlari asosida tanlagan kasblariga to'g'ri yunaltirish uspirinlar uchun katta xayotiy masaladir. Uspirinlarga ukituvchilar, ota-onalar jamoatchilik, uz kasbining utsalari, murab-biylar aloxida e'tibor berishlari kerak.

Urta maktabni bitirgunicha xamma o'quvchilar kasbini kat'iy tanlaydi deyish mumkin emas. Kasb – xunarga xar-xil munosbatlar xosil bulishining asosiy sababi maktabda ukish davrida kasb tanlash buyicha turli xil niyatlar paydo bulishidir.

V. A. Krutetskiy uspirinlarda uchraydigan motivlardan quyidagilarni aloxida ifodalaydi:

a) biror ukuv faniga kizikish; b) vatanga foyda keltirish itsagi (o`ziga xos psixologik xususiyatini xisobga olmagan xolda); v) shaxsiy kobilyatini rukach qilish; g) oilaviy an`analarga rioya etish (voris-lik); d) dutsleri va urtoklariga ergashish; e) ish joyi yoki ukuv yurtining uyiga yaqinligi; yo) moddiy ta`minlanishining yaxshi ekani; j) ukuv yurti kurinishining chiroyliligi yoki unga joylashish osonligi.

Shuningdek boshka turdagi motivlar masalan, shaxsning biror kasbga, fanga moyilligi, maksadi, unga intilishi, kasb to`g`risidagi ma`lumoti, o`zining sixat salomatligi, asab tizimining va tempe-ramentining xususiyati va xokazolar xam bulishi mumkin.

Uspirinlarda kasblar xakida yaqqol tasavvur bulmasligi sababli ular ko`proq xatoga yul kuyadilar. Uz kobilyatlarini okilona baxolay olmasliklari tufayli u yoki bu kasbni egallash uchun qanchalik tez va aniq xarakat kila olishlarini, bu ishga moslasha olishlari mumkinligini bilmaydilar. Birok xozir mazkur kungilsiz xolatlarning oldini olish va bartaraf etish imkoniyatlari mavjud. Buning uchun quyidagi pedagogik-psixologik omillarga aloxida e`tibor berish maksadga muvofikdir:

Kasblarni urganish usullarini ishlab chiqish, ularni tasniflash va lunda qilib ifodalash.

Ukituvchining kasblar buyicha tashvikot ishlarini olib borishi.

Uspirinlarni kasbning asosiy turlari bilan tanishtirish.

Mexnat ta`limi darslarida yuqori sinf o`quvchilarini kasbga tayyorlash va kizikish uygotish.

Psixodiagnotsik va kasb tanlash usullarining amaliyotga tadbik qilishga moslashtirilgan turlarini ishlab chiqish.

Joylarda zamon talabiga mos kasb tanlash xonalarini tashkil etish.

Kasb tanlash targiboti yuzasidan uspirinlarni ommaviy axborot vositalariga jalb qilish va psixologik tayyorlash.

Tadqiqotchilar va amaliyotchilar tomonidan kasbga yunaltirishning usul va vositalari ishlab chikilgan. e. A. Klimov kasbga yunaltirish uchun kasb turlarini «inson-tabiati», «inson-texnika», «inson-inson», «inson-badiiy obraz» singari kompleks-larni tavsiya qiladi.

Kasb tanlashga yullash va kasblarni targib qilish usullaridan yana biri – kursatmali vositalar, ya`ni fototsendlardan, kitoblar kurgazmasidan, yosh rassom va tabiatshunoslar ijodiy faoliyatining maxsulidan, nakkoshlik va texnika tugaragi ishlaridan foydalanishidir. Bundan tashkari muzeylarga ekskursiyalar uyushtirish orqali xam ayrim kasblarga kizikish uygotish mumkin.

Mexnat psixologiyasining mo`taxassislari kasbga yunaltirish-ning boshkacha usullarini: barcha fanlarni ukitishning politexnik jixatini chukurlashtirishni; tabiiy matematik fanlardan atrofdagi ishlab chikarishdan ob`ekt sifatida foydalanishni; ijtimoiy turkumdagi fanlarni ukitishda ulkashunoslik materiallarini qo`l-lab o`quvchilarning kasbga kizikishini oshirishni; mexnatga ishtiyok uygotishni; darslarda kasblar xakida axborotlar berib borishni; mexnat soxalari bilan o`quvchilarning mutsakil tanishishi uchun sharoit yaratishni tavsiya etmokdalar.

Kishlok maktablarida kasb tanlash buyicha imkoniyatlar xam mavjud. Chunonchi yozda yuqori sinf o`quvchilarini ishlab chikarishga bemalol jalb etish mumkin. Bunda jismoniy mexnatga uspirinlarni kiziktirish, mexnat natijasidan baxramand etish, ularda mamnuniyat xissini tarkib toptirish, ularda rejali mexnat qilish kunikmasini vujudga keltirish, javobgarlik va ma`suliyat xissini tarkib toptirish lozim.

Kasb tanlashda uspirin yigit kizlarda kator maksadlar vujudga kelishi mumkin. Dastlabki maksad – bosh maksad deb ataladi va umumxalk mexnatiga uz ulushimni kusha olamanmi?, kanday inson bo`lib etishaman? xayot va faoliyat ideallari nimalar bulishi lozim? degan fikrlardan iborat bo`ladi. Bundan tashkari yaqin va yaqqol maksadlar xam mavjud.

Ilk uspirinlik yoshida inson uchun eng muxim xisseyot – sevgi vujudga keladi. U urtoklik, dutslik tuygulari zamirida paydo bo`ladi.

Uspirinlik davrida vujudga keladigan xis – tuygularni to`g`ri idora etish, yigit va kizlarga sevgi munosabatlarining nakadar nozikligini bulajak oilaning baxti xakidagi tushunchalarni to`g`ri anglatish yaxshi natija beradi.

Ukituvchilar va ota – onalar uspirin yigit va kizlarga sevgining ikki turi – shaxvoniy tuygu zamirida vujudga keladigan bekaror sevgi va chinakam dutslik, insoniy munosabatlar asosida paydo bo`ladigan xakikiy sevgi borligini tushuntirishlari lozim.

Uspirinlarni turmush kurishga tayyorlashda maktab bilan oilaning xamkorligi muvaffakiyat garovi xisoblanadi. Uspirin-larga oila kurish xakida tushuncha berishda baxtli, tinch-totuv yashash, bir-biriga ishonch, sadokat bulishi kerakligini uktirish bilan birga ularni oilaviy turmushda yuz berishi mumkin bo`lgan kiyinchiliklardan xam ogoxlantirish kerak

Uz-o`zini tekshirish uchun savollar.

Ilk uspirinlik va uspirinlik yoshida o`ziga xos xususiyatlar nimalarda kurinadi?

Ilk uspirinlik yoshida shaxs xususiyatlarining shakllanishi nimalarga boglik?

Uspirinlarning akl-idrok va tafakkur xususiyatlari kaysilar?

Uspirinlarga kasb xakida, turmush xakida ma`lumotlar berishning psixologik muammolari nimalardan iborat?

O`spirinlarni hali tula katta deb hisoblab bo`lmaydi, chunki ularning shaxsiy xususiyatlarida hali bolalikni ko`zatish mumkin. Bu ularning fikrlarida, berayotgan baholarida, hayotga va o`z kelajaklari munosabatlarida ko`zga tashlanadi. Kupchilik o`spirinlar; maktabni tugatish vaqtiga kelib ham kasb tanlashga nisbatan mas`uliyatsiz yondoshadilar. Bu davr o`spirinNing axloqan o`z-O`zini anglashi shuningdek, axloqning yAngi bosqichiga o`tishi bilan xarakterlanadi.OI~tullekti yaxshi rivojlangan o`spirinlar kattalarni tashvishga solayotgan masala muAmmolariNi tushuna oladilar va ularni muhokama eta oladilar. O`spirinlar juda ko`P muammoli savollarga javrb yo`llaydilar. Ularning diqqatini ko`proq axloqiy masalalar tortadi. Agar kichik maktab yoshidagi o`quvchilar uchun axloqiy masalalarni echish manbai - bu ular uchun o`qituvchilar bulsa, o`smirlar bu savollarga javobni ko`proq tengdoshlari davrasida qidiradilar o`spirin yoshdagilar esa savollarga to`g`ri javobni topishda ko`proq katta kishilar foydalanadigan manbalarga murojaat etadilar. Bunday manbalar asosan real, ko`pqirrali, murakkab insoniy munosabatlar va ilmiy-ommaviy, badiiy, publitsistik adabiyotlar, san`at asarlari, matbuot, radio

televideniE bo`Lib hisoblanadi. Bugungi o`spirinlarga hayotga nisbatan hushyor, aqliy-amaliy qarash, erkinlik va mustaqillik xos.Ular haqqoniy bo`lIsh tushunchasiga xam real tarzda yondoShmoqdalar Masalan: **o`tgan yillardek “haqqoNiylik bu hammaga bir xil emas, har kimning Imkoniyatiga qarab va hammaning ishiGa yoki manfaatlariga qo`shgan hissasiga qarab belgilanadi”, deb tushunadilar va talqin etadilar.** Maktabni tugallash vaqtiga kelib juGaspkupardasni har bir axloqiy qarash bilan bir qatnangani jtm oimasiyosiy xidolsodiyritilay, madaniylikdan xususiyatlariga bo`yidilar lum biR qarashlar vujudga keladi. Juda ko`p yillardan beri uspirinlarni yaxshilik va yomonlik, xaqiqat va noqonuniylik, axloqiylik va axloqsizlik masalalari tashvishlantirib keladi. Hozirgi davr O`spirinlari har bir narsaga ishonuvchan yoki salbiy munosabatlarga xos bulmay, balki hayotga real, aqliy, amaliy qaraYdigan, ko`proq erkin va mustaqil bo`lishga intiluvchi yoshlardir. □

O`spirinlar ongli ravishda egallaNgan axloq normalari asosida o`z xarakatlarini yo`lga solishga intiladilar. Bu esa, avvalo o`spirinning o`zini Anglashining o`shida namoyon bo`ladi. o`zini anglash murakkab psixologik struktura bo`lib, quyIdagilarni o`z ichiga oladi.

- **birinchidan** bolAda tashqi olamdagi predmet ta@siridan Paydo bo`lgan sezgilari o`z tanasi bilan farQ□qila boshlaganda vujudga keladi;

- **ikkinchidan**, o`zining shaxsiy "Men"□ligini aktiv faoliyati asosida anglashi;

- **uchinchidan**, o`zining psixik xususiyati va xislatlarini anglashi;

- **to`rtinchidan**, ijtimoiy, axloqiy o`z-o`ziga baxo berishning ma`lum sistemasini anglashi. Mana shu elementlarniNg barchasi bir-biri bilan funktsional va genetik bog`langandir. Lekin, bularning hammasi sizga ma`lumki, bir vaqtning o`ziDa□shakllanmaydi. Bolaning "men"ligini anglashi taxmIni 3 yoshDa paydo bo`ladi, bunda bola shaxsiy olmoshni ishlata boshlaydi. Masalan: men, meniki, meNdan va hOkazo, o`zining psixik sifatlarini Anglash va□o`z-o`ziga berisH o`spirinlik yoshida, borgan sari ko`proq ahamiyat kasb eta boshlaydi.

O`spirinlar har joyda o`zini ko`rsatIsh xususiyatiga ega bo`lgan usMIrlik vAqtidayoq, □o`zlarining shaxsiy xususiyatlarini ko`zata□boshlaydilar. Ya`ni o`zlarining tashqi qiYofalariga tanqidiy qaray boshlaydiLar: bo`yining pastligi yoki aksinchasi, semizlik, yuzidagi xusunbo`zarlar yigit va qizlarni bezovtalantiradi, ular iztirob Chekadilar. □Kech etiladigan ug`il va qizlar yashirin kechinmalar keechiradilar.□ Kishining o`z obrazi - bu□ o`spirinlikning o`zini anglashi ancha mUhim komponEnt bo`lib hisoblanaDi.

O`Spirinlikda□o`z shaxsiy xislatlariga baho berish kuchayadi uspirin ham usmir singari o`z qaDr-qimmatini, uniNg nimalarni qilisHga arzishi Va nimalarga qodir ekanligani Benihoya bilgisi keladi. O`ziga baho berish iKkita usulda bo`ladi.

I.Kishi o`zi qo`lga kiritgan YUtuqlArI natijasi biLan bahoLayDi. Masalan: bola qiyin vAziyatDa o`zini yo`qotmayDi yoki yosh bolani yong`inDan qutqazDi - "Men qo`rroq emasman" deYdi. Ma`lum qiyin Topshiriqni bajAradi. "Men qobiLiyatliman - deydi, AXloqga oid bunday xatti-xara{atlar, uspirinning o`z qAt`iyiligini sinashi hamdir.

II. Ijtimoiy taAqqoslash, ya`Ni o`zi haqidagi boshqa ishlarni Fikrlarni solIshirishdan iboratdir. Masalan□ o`quvchilar Tomonidan "mardlik deb ma`qullangan xatti harakatni o`qituvchi "qalbaki o`rtoqlik" deb ataydi. Bunda bolalAr o`z xaTTi-harakatlari tug`Risida uylab, bosh qotira boshlayDilar. Shaxsiy "men" obrazi, jUda murakkabdir. Hatto kattalarning o`zini anglashi qarama-qarShIlklardan holi emAs. O`spirinlarda yanada kuchliRoq bo`ladi. Ba`zi uspirinlar o`zini ko`zatish uchun kundalik daftarlar to`tAdi. Bu hoLat□qiZlarda eRtArOk, va ko`proq uchraydi. Bu holat shunchaki usishni bildirib qolmasdan, balKi shaxsda mOhiyat JihatiDan tubdAn boshqacha tarzda o`z shaxsiyatining ma`naviy-ruhiy fazIlatlarini, ijtimoiy turmush tarzi, maqsad va vaZifalarini anglashi, ularni oqilona baholash zaruratini aks ettiradi. Undagi o`z-o`zini anglash, turmush yashash, o`qish, mehnat va sport FaOliyatlarini tArzi bilaN namoyon□bo`ladi. O`quv muassasa,□Mikrom uhitidagi oDatlanmaGan vAziyat, shaxSlararo munosabatlar va muomala ko`lamining kenGAyiShi o`ziga xos topologik aqliy, axloqiy, irodaviy, hissiy xUususiyatlarini oqilona baholash, qo`yilayotgan talablarga javob berish tariqasida□yondashish,□o`z-o`zini anglashini jaDallastiradi. o`spirin O`quvchilarining o`z-o`zini anglashga aloQador o`ziga xos xususiyatlari□mavJud. Ular dastavvAl o`zlarining kuchli va zaif jixatLarini, yutuq va kAmchIlklarini anQisqKina□qushchinko`niyatingilga doirAdilar. Boladan o`zgacharoq yana Bir xususiyaTi - bu, MUrakkab shaxslararo munosabatlarda aKs etuvchi burch, vijdon hissini anGlash, o`z qaDr-qimmatani e`zozlashI, Sezish va fahmlashga ko`proq moyilligidir. O`spirin o`qUvchida o`zini anglasHi negizida o`zini taRbiYalash istagi tug`iladi. Natijada unda o`z-o`zidi tarbiyalash vositalarini saralash, ularni kundaliK turmushga tadbiq qilib ko`risH ehtiyoji vujudga keladi. Lekin, o`z-o`zini tArbiyalash jarayoni o`spirin ruhiyatidagi mavjud nuqsonlarga barham berish. ijobiy xislatlarni shakllantirish bilan kifoYalanib qolmasdan, balki voyaga etgan kishilarga xos ko`pqirrali Umumlashgan idealga mos raVishda tarkib

toptirishga yo'naltirilgan bo'ladi. O'quvchilar o'zida shaxsning eng qimmatli fazilatlarini, o'quv va mehnat malakalarini ongli, rejali, tartibli, izchil va muntazam ravishda egallab borishga, shaxsning yana bir fazilatlarini va xislatlarini hosil qilishga harakat qiladilar; O'z-o'zini tarbiyalash muammolarini, yaxlit ma'naviy-ruxiy qiyofalash shakllantirishga intiladilar. O'z-o'zini tarbiyalash jarayoni. O'quv muassasasi, jamoat tashkilotlari, pedagoglar jamoasining ta'siri doirasida bulmogi shart. Toki o'z-o'zini tarbiyalashning, takomillashtirishi jamoada munosib o'rin egallashga, ijtimoiy burchni anglash, foydali mehnatga jalb etish ishiga xizmat qilsin. O'z-o'zini tarbiyalash to'g'ri, izga solib yuborish uchun uyg'un birlikni tashkil etgan tarbiyaviy choratadbirlar majmuasi tarzida ta'sir jamoa majburiyati, o'zaro yordam va nazorat qilish, o'zaro va tanqid qilish kabilar maqsadga muvofiqdir. Ijtimoiy

turmushda uchraydigan baʼzi □ bir yaramas yurish-Turish koʻrishlariGa, iLlatlarigA, sarqitlariga qaqshatkich zarba berish, ularning taʼsiri yigit va qizlarni asrash, yot tashviqot mohiyatiga qarshi koʻrash olib borish pedagoglar jamoasining bosh vazifasidir. Oʻspirinlarda balogʻatga etganlik tuygʻusi takomillashib borib, oʻz-oʻzini qaror toptirish, oʻz maʼnaviy qiyofasini ifodalash tuygʻusi oʻsib oʻtadi. Bu narsa ularning alohida shaxs ekanligini tan olishga intilishida oʻz ifodasini topadi. Buning uchun ayrim yoshlar turli modalarga mayl qoʻyish, tasviriy sanoatga, musiqaga, kasb-hunarga, tabiatga, maftunkor qiziqishlarini namoyish qilishga harakat, qiladilar, oʻquv va mehnat jamoalari taʼsirida matonat, jasurlik, sabr-toqat, kamtarlik, intizomlilik, alollik kabi insoniy fazilatlar takomillashadi. Xudbinlik, loqayddik, munofiqlik, laganbardorlik, dangasalik, qoʻrqqoqlik, gʻayirlik singari illatlarning barham topishi tezlashadi.

Oʻspirinlar shaxsining shakllanishi jarayonida jamoat tashkilotlarining roʻli alohida ahamiyat kasb etadi. Ularda faollik, tashabbuskorlik, mustaqillik, qatʼiyatlik, masʼuliyatlik, oʻz harakatlarini tanqidiy baholash singari fazilatlar barqaror xususiyat kasb etib boradi. Oʻspirin yigit va qizlarning jamoatchilikda faol ishtirok etish orqali muayyan tashkilotchilik qobiliyati namoyon boʻladi. Oʻzining kimligi, qandayligi, qobiliyatlari, oʻzini nimaga hurmat qilishini aniqlashga intiladirlar. Dust va dushmanlarining kimligi, oʻz istaklari, oʻzini va tevarak-atrofni, olamni yaxshi bilishi uchun nima qilish kerakligini anglashga harakat qiladi. Maʼlumki, oʻspirinlarning hamma savollari anglangan boʻlmaydi. Baʼzan oʻspirinlar oʻzlaridan hech qanoatlanmaydigan, oʻz oldilariga haddan tashqari kup vazifalar qoʻyadigan, Lekin uning uddasidan chiqa olmaydigan boʻladi. Mana boʻlardan koʻrinib turibdiki, oʻspirinlar oʻz-oʻzini analiz qilish teranligi va yuksak talablarni bajarish kerakligini oʻzida aks ettira boradi. Bu esa uspirinlarning kelgusi yutuqlari shartlaridan biridir.

Oʻz-oʻzini hurmatlash va uning xususiyatlari quyidagilardan ibdrat, Demak, yuqorida koʻrsatib oʻtilganidek, shaxsning erta oʻspirinlikdagi eng muhim xislatlaridan biri oʻz-oʻzini, hurmatlash, oʻz-oʻziga baho berish hamda oʻzviy shaxs deb tan olish yoki olmaslik darajasidir. Oʻspirinlar oʻzlarida shaxsning muayyan kompleks sifatlarini hosil qilishga intiladilar. Oʻz-oʻzini tarbiyalash masalalarida bir butun maʼnaviy psixologik qiyofasini shakllantirish masalasi qiziqtiradi. Bunda shaxs ideali va naʼmunaning mavjudligi katta ahamiyatgʻa ega. Masalan; ugʻil bolalar, qahramonlik, yaxshi ota, oʻqituvchi, vrach yoki badiiy asar haqida kinofilʼmdagi obrazlarni oʻzlariga ideal deb bilsalar; qizlarimiz mehnatkash ayol, jozibali jamoat arbobi, nazokatli uy bekasi yoki ilmiy xodim va hokazo. Oʻzaro munosabat va emotsional hayot oʻz mavqeini belgilashning murakkab muammolarini uspirinlar oʻzi hal qila olmaydi. Bu masalani uspirinning ota-onasi, oʻz tenpurlari, oʻqituvchilar ishtarakida ularning qullab-quvvatlashida hal qila oladi.

Takrorlash va muhokama qilshp uchun savollar.

1. Ilk oʻspirinlik davrida psixologik jarayonlarning shakllanish xususiyataari.
2. Oʻspirinlikdagi aqliy rivojlanish bilan etakchi faoliyatlar oʻrtasidagi bogʻliqlik.
3. Umumiy va maxsus layoqatlarning rivojlanishi.
4. Oʻspirinlik davrida kasb tanlashning oʻziga xos xususiyatlari.

Tayanch soʻz va iboralar:

Uspirinlik. Kasb tanlash. Kasbga yullash. Urtoklik. Doʻstlik. Oila xakida kaygʻurish. Jamiyatga foyda keltirish orzusi.

TALABALARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI.

Reja:

- TALABALARDA MUTSAQIL BILIM OLISHNI SHAKLLANTIRISH
- TALABALARDA BILIM OLISHNI SHAKLLANTIRISH YUZASIDAN OLIB BORILGAN TADQIQOTLAR.
- TALABALAR TAFAKKURINING XUSUSIYATLARI
- O'QITUVCHI VA TALABALANING HAMKORLIGI – TA'LIM SAMARADORLIGINING MUHIM OMILI.

Tadqiqotlarda talabalar deganda moddiy va ma'naviy ishlab chiqarishda ijtimoiy hayotga mutaxassislikka oid rollarni muayyan qoida va maxsus datsur asosida bajarishga tayyorlayotgan ijtimoiy guruhi tushuniladi.

Oliy o'quv yurtidagi ta'limning o'ziga xos xususiyatlari talabalarning boshqa ijtimoiy guruhlar bilan (ular xoh rasmiy, xoh norasmiy bo'lishidan qat'iy nazar) muloqotga kirishi uchun muhim imkoniyat yaratadi. Talabalik davrinin asosiy xususiyatlaridan biri ijtimoiy etuklikning jadal surat bilan ro'yobga chiqishidir. Talabalik davri o'spirinlikning ikkinchi bosqichidan iborat bo'lib, 17—22-25 yoshni o'z ichiga oladi va o'zining qator betakror xususiyatlari va qarama-qarshiliklari bilan xarakterlanadi. Shu boisdan o' o'spirinlik davri shaxsning ijtimoiy hamda kasb mavqeini anglashidan boshlanadi. Mazkur pallada o' o'spirinlik o'ziga xos ruhiy inqiroz yoki tanglikni boshidan kechiradi, jumladan

kattalarning har xil ko'rinishdagi (unga yoqish yoki yoqmasligidan qat'iy nazar) rollarini te'z sur'atlar bilan bajarib ko'rishga intiladi, turmush tarzining yangi jihatlariga {opnyka boshlaydi. Katta odamlarning turmush tarziga o'tish jarayoni shaxsning kamol topish xususiyatlariga bog'lik ichki qarshi kelishmovchilikni o'z ichiga oladi. fanida ma'lumki, O'rta maktab o'quvchilari har (biologik, fiziologik, pedagogik; psixologik) jixatdan oliy maktab ta'limiga tayyorlaydi va ularda umumlashtirish, mavhumlashtirish, sitsemalashtirish kabi qobiliyatlarda ko'rinadigan fazilatlar namoyon bo'ladi. Shu bilan birga o' o'spirinda aqliy, axloqiy etsetik va g'oyaviy-siyosiy jihatdan muayan darajada o'sish ro'y beradi. Shunga qaramay, ular oldida oliy o'quv yurtida mutaxassislikni egallashga bog'liq yangi vazifalar paydo bo'ladi.

Talabalarga mutsaqil bilim olish, o'z faoliyatini o'zi tashkil qilish, o'zini o'zi boshqarish, yangi g'oyalarni ishlab chiqish va hokazolarni o'rgatiladi. Bu vazifalarni amalga oshirishning asosiy omili — monologik ma'ruzadan dialogik (talaba va o'qituvchining muloqotiga asoslangan) ma'ruzaga o'tishdir.

Psixologlardan B. G. Anan'ev, N. V. Kuz'mina, N. F. Talizina, V. Ya. Lyaudis, I. S. Kon, V. T. Lisovskiy, A. A. Bodalev, A. V. Petrovskiy, M. G. Davletshin, I. I. Ilqyasov, A. V. Dmitrieva, Z. F. Esareva, A. A. Verbiqiy, V. A. Tokareva va boshqalarning tadqiqotlariga ko'ra, oliy o'quv yurtlarida ta'lim olish talabalar uchun juda og'ir kechadi, chunki bu davrda shaxsning murakkab fazilatlarini, xislatlari, sifatleri takomillashish bosqichida bo'ladi. Mazkur yosh davridagi ijtimoiy-psixologik o'sishning xususiyatlaridan biri o'qish faoliyatining ongli motivlari kuchayishidir. Talabalarda axloqiy jarayonlarning o'sishi suts amalga oshsada, lekin xulqining eng muhim sifatleri — mutsaqqillik, tashabbuskorlik, topqirlik, farosatlilik va hokazolar takomillashib boradi. Shuningdek ularda ijtimoiy hoholatlar, voqelikka, axloqiy qoidalarga qiziqish, ularni amalga oshirishga intilish tobora kuchayadi.

Psixologlarimizning tadqiqotlari shaxs hayot tajribasini egallashda unda o'zligini anglash vujudga kelishini ko'rsatadi. Shaxsiy hayotning mazmunini anglash, aniq turmush rejalarini tuzishi, kelajak hayot yulini belgilash shular jumlasidandir. Talaba atsa sekin mikroguruhning notanish sharoitlariga ko'nikib boradi, o'zining va majburiyatlarini bila boshlaydi, shaxslararo munosabatniig yangicha ko'rinishini o'rnatadi, turmushdagi ijtimoiy rollarni amalda shaxsning o'ziga ko'rishga intiladi. Ulardagi rolning xis-tuygular voqelikka muayyan yundashishga birmuncha xalaqit beradi. Chunki ular turmushdagi yutuqlar va muvoffatsiyatlarining ijtimoiy-psixologik ildizlari nimadan iborat ekanligi to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lmaydilar.

Yosh fiziologiyasi va psixologiyasi fanlarida turejagan materiallar taxlilidan ko'rinadiki, talaba 17—19 yoshda xam o'z xulqi va bilish qobiliyatini ongli boshqarish imkoniyatiga ega bo'lmaydi va shunga ko'ra xulq motivlarining asoslanmagani, uzoqni ko'ra olmaslik, ehtiyotsizlik kabi fllar ro'y beradi. V. T. Lisovskiyning fikricha, 18—20 yoshlarda ayrim salbiy xatti-harakatlar kega tashlanadi. Mazkur yoshda xoish va vvtilishning rivojlanishi iroda va xarakterdan ancha ilgarilab ketadi. Bunda odamyang hayotiy tajribasi alhida rolq ynaydi, chunki talaba shu tajriba etishmasligi natijasida nazariya

bilan amaliyotni, fantaziya bilak reallikni, romantika bilan ekszotikani, haqiqat bilan illyuziyani, orzu bilan xohishni, optimizm bilan qat'iylikni aralashtirib yuboradi.

Talabalik yillarida yoshlarning hayoti va faoliyatida o'zini o'zi kamolotga etkazish jarayoni muhim rol o'ynaydi, lekin o'zini boshkarishning tarkibiy qismlari (o'zini – o'zi tahlil qilish, nazorat yotish, baholash, tekshirish va boshqalar) ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ideal (yuksak, bartaror, barkamol) «men» bilan taqqoslash orqali o'zini – o'zi boshqarishning tarkibiy qismlari amaliy ifodaga ega bo'ladi. Talabaning nuqtai nazaricha, ideal «Men» ham muayyan me'zon asosida etarli darajada tekshirib kurilmagan, shuning uchun ular goho tasodifiy, gayritabiiy his etilishi muqarrar, binobarin, real «Men» ham shaxsning aqliy bahosidan ancha yirokdir, talaba shaxsining o'tqarmillashuvida bunday o'zbeki qaralama- qarshilqlar o'z shaxsiyatiga nisbatan ichki ishonchsizlikni, ishga nisbatan salbiy munosabatni vujudga keltiradi. Jumladan, o'quv yili boshida talabada ko'tarinki kayfiyat, oliy o'quv yurtiga ko'rganidan zavq-shavq tuygusi kuzatilsa, ta'limning shart-sharoiti, mazmuni, mohiyati, kun tartibi, muayyan qonun va qoidalari bilan yaqindan tanishish natijasida uning ruhiyatida keskin tushkunlik ro'y beradi.

Yuqorida aytilgan ichki va tashti vositalar, omillar ta'siri oqibatida uning ruhiy dunyosida umidsizlik, ruhiy parokandalik kayfiyati, ya'ni itsiqlolga ishonchsizlik, ikkilanish, adiksirash kabi salbiy is-tuygular namoyon bo'ladi. Bizningcha, oliy maktabda tarbiya ishlarini rejalashtirishda, ta'lim jarayonida talabaga o'ziga xos munosabatda bo'lish mazkur davrning muxim sharoitlaridan biridir.

Yuqorida aytilganlardan qat'iy nazar, yigit va qizlarni oliy o'quv yurtiga qabul qilishda ularda o'z kuchlari, qobiliyatlari, aql-zakovatlari, ichki imkoniyatlari va irodalariga qat'iy ishonch bildiradi. Ana shu ishonch o'z navbatida to'laqonli hayot va faoliyatni uyushtirishga umid his-tuygusini vujudga keltiradi. O'spirinlikning ikkinchi davri hulqqa, voqelikka baho bo'qishda imkoniyatidan tashqari talab qo'yish va qat'iylik xususiyati bilan farqlanadi. Shuning uchun talabalar har doim prinqipial bo'la olmaydilar. Ba'zan qat'iyatlilik kattalarga salbiy munosabatga ham aylanadi. Talabalarning o'qituvchi tavsiyalarini inkor qilishi ko'pincha nizolarni keltirib chiqaradi.

B. G. Anan'ev rahbarligida o'tkazilgan ilmiy-tadqiqot ishlarida ma'lum bo'lishicha, Talabalar kamolot topishning jinsiy va neyrodinamik xususiyatlari ularning aqliy imkoniyatlarini to'la ishga solish va sermahsul o'quv faoliyatini tashkil qilish uchun muhim imkoniyat, shart-sharoit yaratadi.

Yu. A. Samarinning ta'kidlashicha, yoshlarning kamol topishida har xil ijtimoiy-psixologik xususiyatli o'ziga xos qaralama-qarshiliklar, ichki ziddiyatlar mavjud bo'ladi. Ularning moddiy jihatdan ota-onaga, oliy o'quv yurti ma'muriyatiga bogliqligi iqtisodiy ziddiyatni keltirib chiqaradi. Bu xol talabalarning xoxishlari bilan mavjud imkoniyatning nomutanosibligi tufayli sodir bo'ladi.

Odatda talabalar 2 va 3 kurslarda oliy o'quv yurti va mutaxassiskni nima uchun tanlagani haqida yana jiddiy o'ylaydilar. Mazkur yosh davrida o'zini boshqarishning tarkibiy qismlari, ijodiy tafakkur, muayyan hayotiy tajriba o'lashtirilgan bilimlarni tartibga solish asosida his tuygular, qarashlar, axloqiy qadriyatlar, o'zligini anglash va barqaror e'tiqod shakllanadi. Talaba xukm va xulosa chiqargach, o'z xatti-harakatida qat'iy turib ularni himoya qiladi, u hayotning turli sohalari bo'yicha har xil darajadagi ko'nikma va malakalarga nazariy bilimlar ijtimoiy-psixologik tushunchalarini amaliy faoliyata tatbiq etish imkoniyatiga ega bo'ladi.

B. G. Anan'ev rahbarligidagi tadqiqotchilar jamoasining fikricha, 18—20 yosh pallasida fiziologik imkoniyatlar yuksak darajada rivojlanadi. Organizmning tashqi ta'sirga javobi, qon bosim optimal darajasi ortadi, qon kislorod bilan to'yinadi va hokazo. Insonda o'quvlilikning qulay imkoniyati vujudga keladi. O'quv insonning axborotlarni qabul qilish, eslab qolish va xotirada saqlash qobiliyatini bildiradi. Keyinchalik insonda psixik funktsiyalarning dinamikasi, o'quvlilik imkoniyatlara sira pasaymaydi. Odamning etuklik davri quyidagi qonuniyatlar bilan farqlanadi: 1) turli funktsiyalarning rivojlanishi bir tekis va bir vaqtda amalga oshmaydi (bir bosqichda xotira, boshqa bir bosqichda tafakkur); jadal sur'at bilan o'sadi; 2) yoshga qarab turli funktsiyalar o'zaro bogliq muvofiqlashgan xususiyat kashf eta boshlaydi; 3) etuk inson aqlining funktsional o'sish darajasi yosh evolyutsiyasining har xil bosqichida etarli darajada yuqori bo'ladi; 4) mazkur funktsiyalar dinamikasida hech qanday keskin pasayish bo'lmaydi; 5) etuklik davrida o'quvlilik kamaymaydi.

TALABALAR TAFAKKURINING XUSUSIYATLARI

Talabalik yillarida yoshlar biologik jihatdan barkamollik, ijtimoiy nuqtai nazardan etuklik, jismoniy baquvvatlik bosqichiga ko'tariladi. Ammo ilk o'spirinlik (16—17 yoshli)ning ayrim bolalarga

xos xulq-atvorning tashqi ifodalari, romantikasi ma'lum davrgacha o'z ta'sirini o'tkazib turadi. Oliy maktabdagi datslabki sinov (birinchi sessiya) davridaek talaba turmush faqat romantikadan iborat emasligiga, balki izlanish, irodaviy zo'r bo'qish, aqliy mehnat zahmati orqali O'zgu niyatga etishish mumkinligiga iqrora bo'ladi. Favquloddagi taassurotdan, ijtimoiy sinovdan keyin o'qishga, turmushga, insonlarga nisbatan munosabatni jiddiy ravishda o'zgaradi, narsa va hohodisalarga, ijtimoiy hohodatlarga voyaga etgan katta kishilardak muomala qilishga, voqelikni to'g'ri, okilona (adekvat) aks ettirishga, tushunib etishga harakat qiladi.

Yuqori sinf o'quvchisi davrida vujudga kela boshlagan tafakkurning mutsaqillik, teranlik, ixchamlik, tashabbuskorlik, tanqidiylik sifatleri kun sayin takomillashib, yangi-yangi belgi va alomatlar bilan boyib boradi. Talabalarda o'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'zini baholash, o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini boshqarish kabi aql-zakovatning muhim jihatlari taraqqiyotning yangi yuksak bosqichiga ko'tariladi.

Talabalarda tafakkurning rivojlanishida, ilmiy dunyoqarashning shakllanishida umumta'lim va ijtimoiy fanlar, jumladan, tarix, falsafa, mantiq, iqtisodiy nazariya asoslari, madaniyatshunoslik, adabiyot, etika, etsetika, psixologiya, pedagogika kabi o'quv predmetleri muhim rol o'ynaydi. Talabalar tafakkuri, asosan, o'qish, amaliy mashg'ulot va mutsaqil bilim olish faoliyatlarida jadal va uzluksiz ravishda rivojlanadi. Goho ma'ruza jarayoni ulardan reproduktiv (o'zlashtirilgan bilimlarga asoslangan) tafakkurni taqozo etsa ham, lekin seminar mashg'ulotlari, mutsakil topshiriqlar, laboratoriya praktikumi produktiv (ijodiy) fikr yuritish faoliyatini talab qiladi. Har ikkala ta'lim shakli ham talabalar aqliy mehnati, maqsadga yo'naltirilgan va muvofilashtirilgan diqqati yordami bilan amalga oshadi.

Oliy maktabdagi mutsaqil ishlarng barchasi: konspekt tuzish, referat, annotatsiya, te'zis, seminarga hozirlik, kurs va diplom ishlari talabadan mutsaqillikni, ijodiy yondashashni, (kreativlikni) muammoli holatni, murakkab pedagogij vaziyatni hal qilishni taqozo qiladi. Davlat o'quv rejasida ko'rsatilgan, datsurda ko'zda tutilgan materiallar va ilmiy ma'lumotlarni o'zlashtirish bilim-saviyani kengaytirish bilan qanoat hosil qilmasdan, balki ularni tushunish, anglab etishni talab qiladi, bu esa bevosita tafakkurning funktsiyasidir. Xotira bisotidagi bilimlarni izchil ravishda tartibga keltirish, esga tushirish, ular ichidan eng muhim jihatlarni ajratish, o'zaro taqqoslash, turkumlarga kiritish, umumlashtirish bilish jarayonining aqliy yo'li bilan, ya'ni tafakkur yordami bilan amalga oshiriladi.

Ijtimoiy-falsafiy kurslarini o'rganish davomida moddiy borliqdagi narsa va hohodisalar o'rtasidagi murakkab ichki bog'lanishlar, aloqalar va ijtimoiy turmush konuniyatlari yuzasidan chuqur nazariy metodologik, ilmiy-uslubiy xususiyatdagi bilimlar o'zlashtiriladi. Ayniqsa, ushbu davrda diskursiv (ijodiyot va haqiqat me'zoni uchun bahsda yuzaga keluvchi) tafakkur turi talaba uchun omilkor aql-zakovat quroli vazifasini bajaradi.

Ta'lim jarayonida fikr yuritish operatsiyalaridan unumli foydalanish evaziga har qanday murakkab bilimlarni egallash imkoniyati vujudga keladi. Talabalar tafakkur shakllari (tushuncha, hukm, xulosa chiqarish)ning funktsional va operatsional jihatlari bilan yaqindan tanishadilar, shuningdek ulardan mutsakil foydalanish uchun barcha intellektual re'zervlarni (aqliy zaxiralarini) ishga solishga harakat qiladilar. Hukm chiqarishning barcha (yakka, xususiy, umumiy, ziddiyatli, faraziy, inkor) ko'rinishlardan o'quv va mutsaqil bilim olish faoliyatlarida foydalanish shart-sharoitlari tugiladi. Xulosa chiqarishning induktiv (xususiydan umumiyga fikrning yo'nalganligi) va deduktiv (umumiydan xususiy hollarga fikrning qaratilganligi) yo'llardan muayyan tarzda bilish faoliyatida qo'llashga intaladilar. Tushunchalar (yakka, xususiy, umumiy, yaqqol, mavqum, to'rejama) moxiyatini anglagan holda ma'lumotlarni egallash bilimlarning barqarorligini ta'minlaydi. Bu narsalarnang barchasi tafakkurni rivojlantirishga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Oliy ta'lim uzluksiz ravishda ijodiy tafakkurni talab qiladigan, muammoli xususiyatdagi topshiriq va masalalar tizimidan iboratdar. Xar bir ma'ruza, seminar mashguloti, mutsakil topshiriqlar, laboriya ishlari ham muammoli vaziyat, holatning tashkibiy qismlaridan tuzilgan bo'ladi. Ularni hal qilish (echish, bajarish) ijodiy izlanishni vujudga keltiradi. Chunki muammoli holatgacha davr, muammoli vaziyat, muammoli vaziyatdan keyingi aqliy jarayonlar ham talabadan ijodiy qidiruv, tadqiqot faoliyatni taqozo etadi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, odatda usullarning ko'pchiligi birdaniga asta-sekin, «buzib-tuzatab», qayta qurish, tarkibini yangidan tuzish, ko'rgazmali materialdan matnli (mantiqiy) materialga o'tishi kabi ko'rinishlari mavjuddir. Talabalarda o'quv faoliyatiniig usulini tarkib toptirish quyidagicha amalga oshiriladi.

Xotira tushunchasini turli nuqtai nazardan qarash mumkin, chunonchi, u bilish jarayoni, produktiv yoki reproduktiv mnemik (lot. — xotira) faoliyat, amaliyotga zarur bilimlar majmuasi, xotira — bu ko'nikma, malaka va odatlar yigindisi; umumlashgan obrazlar tuplami, grammatik termin, fenominal xotiralilik shaxs sifati tariqasida va hokazo.

O'quv faoliyatining ushbu usulini mutsaqil topshiriq bajarishga, ya'ni «Tafakkur» tushunchasiga ko'chirish imkoniyati quyidagi tarzda namoyon bo'ladi: tafakkur— bu bilish jarayoni, fikr yuritish faoliyati, prognoz qilish, anglashilgan bilimlar, muloqot negizi, grammatik termin, aql sifati, zehni o'tkirlilik, shaxs sifati kabi tasavvur qilish mumkinligini ta'kidlab o'tiladi.

Yuqoridagi mulohazalarga qaramasdan, talabalar tafakkurida sub'ektiv-shaxsiy xususiyatga ega bo'lgan zaif jihatlar mavjuddir. Fikr yuritish faoliyatini nazorat qilishda qator kamchiliklarga yul qo'yiladi, masalan, faoliyat natijasini tekshirish sifatidagina qo'llaniladi. Ularning aqliy faoliyatida xatti-harakat yoki bilim sifatini baholash va o'zini baholashda ham, voqelikni baholashda ham voqelikni oqilona, to'g'ri aks ettirish jarayonida ilatlar ko'zga tashlanadi. Narsa va hodisalr xususiyati yoki qonuniyati ko'pincha orttirib baholanadi, ba'zan pasaytirib baholash hollari ham namoyon bo'ladi.

Ta'kidlab o'tilgan nuqsonlar, qusurlarga qaramasdan, talabalar tafakkuri ilk o'spirinlik yosh davridan ham sifat, ham mazmun, ham ko'lam jihatidan keskin tafovutlanadi. Bu fikrlar psixologlar tomonidan to'rejagan miqdoriy ma'lumotlar bilan allakachonlar tasdiqlangan. Shunday qilib, muayyan bir soxaning yosh mutaxassis kishisi — talaba yuksak aql-zakovat egasi, o'quvli teran fikrli inson, iymonli, diyonatli shaxs, aniq dunyoqarashga; mutsakam e'tiqodga ega bo'lgan ziyoli, milliy mafkuraning jonkuyari, targibotchisi sifatida ijtimoiy katta hayotga yo'llanma oladi.

Talaba-o'spirinlik, ilk yoshlik davri o'zining mahsuldorligi, refleksiv (anglashilganlik, ongli rejalashtira olishlik) xususiyati bilan boshqa yosh davridagi odamlardan o'ziga xos ravishda ajralib turadi. Talabalar yillari ijodiy izlanishlar, aql-zakovat zahiralari ishga sola bilish, aqliy qobiliyatni safarbar qilish imkoniyatlariga ega bo'lgan shaxsning etuklik davri hisoblanadi. Xullas, ushbu yosh davrda tafakkur sermahsul, sermazmun bosqichga ko'tarilib, yaratish, ixtiro, ijod va kashfiyot qilish arafasida turadi. Talabalar mutaxassislikka xos bo'lgan o'quv predmetlari, fan asoslarini egallash faoliyatida ijodiy mahsulot bo'qish uchun tinimsiz harakat kiladilar. Ularning bilishga, bilim olishga undovchi mayllari turgun, mutsahkam va barqaror qiziqishga aylana boradi, badiiy ijodiyot va ilmiy-tadqiqot bobida datslabki O'zgu-niyatlari, orzularini ushatishga intiladilar. Jumladan, filolog yoki jurnalits talbalar badiiy ijod bilan, tabiiy-matematika fan sohasidagilar esa kuzatish va tajriba o'tkazish bilan, tarixchilar arxeolog talabalar ijtimoiy turmush solnomalarining echish bilan, psixologlar korxonalar va maktablarga amaliy yordam ko'rsatish bilan shugullana boshlaydilar. Xatto talabalar o'zlarining aqliy mehnati mahsullari bilan olimpiada, ilmiy amaliy anjumanlarda, ixtirochilar va ratsionalizatorlar konkurs-tanlovlarida muvaffatsiyatli qatnasha oladilar. Bularning barchasi tafakkur yordami bilan chiqariladi, moddiy borlikni yanada aniqroq ifodalash, yaratish faolayatlari faol katnashish uchun intilish, muammoli holat va vaziyatlarni hal qilish (echish) jarayonlarining mahsuli sifatida namoyon bo'ladi.

Hozirgi zamon talabalarining ijodiy tafakkur orqali vujudga keltirgan badiiy asarlari, maqolalari, ilmiy chiqishlari, ishlab chiqarishga taqdim qilingan ratsionalizatorlik takliflari xalq xo'jaligini yuksaltirish, mutsaqil respublika fan va texnikasini ravojlangan mamlakatlar darajasiga ko'tarish uchun xizmat qilmoqda. Eng yuksak saviyada tayyorlangan diplom ishlari va loyihalari talabalar ijodiy tafakkurini namunalari hisoblanadi, shu boisdan ularning ilmiylik darajasi yuqori bo'lganlari nomzodlik dissertatsiyasiga taqdim qilinmoqda.

Oliy maktabda o'zlashtirilgan nazariy bilimlarni ishlab chiqarishga, amaliyotga, turmushga tatbik etish, el o'rtasida yoyish, targ'ib qilish ham talabalik davriga xos xususiyatlardan biridir. Nazariy va amaliy, ijodiy va diskursiv, fazoviy tafakkur bilan qurollangan talabalar omma o'rtasida ilm-ma'rifatni yoyish ishida faol ishtirok qilmoqdalar.

Talabalar narsa va hodisalar, voqelikni to'g'ri, oqilona, omilkorlik bilan aks ettirishda, ijtimoiy hayot talabi va ehtiyojlarini anglash, ongli ravishda fikr yuritish faoliyatini tashkil qilish va boshqarish imkoniyatiga egadirlar. Ularda ta'lim jarayonida tafakkurnint diskursiv va refleksiv sifatlarini shakllantirish ilmiy, ijodiy tafakkurni vujudga keltiradi. Buning uchun ularni mutsaqil bilim olish faoliyatini to'g'ri uyushtirish va boshqarishga o'rgatish yuksak samaraning kafolatidir.

O'QITUVCHI VA TALABALANING HAMKORLIGI – TA'LIM SAMARADORLIGINING MUHIM OMILI.

Oliy maktabda hamkorlikdagi faoliyatning shakllanishi, uning ijtimoiy psixologik jihatini tashkil qilish har qanday faoliyatni, shu jumladan, o'quv faoliyatini tashkil qiluvchi tarkibiy kismlarini o'rganish so'nggi o'n yillarda amalga oshirila boshlandi.

B. F. Lomov faoliyatini tahlil etishning umumiy psixologiyada qabul qilingan sxemasini ko'rib chiqib, bu faoliyatni bajaruvchi shaxsning boshqa shaxslar bilan hamkorligi boshqacha qurilishi zarurligini ta'kidlab o'tadi. Yakka shaxs faoliyatining psixologik tahlili faoliyat sub'ektining boshqa odamlar bilan aloqasini mavhumlashtiradi. Lekin bu mavhumlashtirish nihoyatda muhimligidan qat'iy nazar, o'rganilayotgan hodisalarni bir tomonlama yoritish imkonini beradi. Uqituvchi va o'quvchining hamkorlikdagi faoliyatiga doir tadqiqotlarda, asosiy e'tibor halqaro munosabatning rivojlanishini o'rganishga qaratiladi, o'qitishni guruhli tashkil qilish jarayoni bayon qilinadi.

A. V. Petrovskiy jamoadagi shaxslararo munosabatlar faoliyatdan kelib chiqishini o'rganib, ta'lim jarayonida o'qituvchining o'quvchilar bilan hamkorligini tashkil qilish faqat ularni muloqotga extiyojini qondirish vositasi emas, balki o'quv materialini o'zlashtirishning xam vositasi ekanligini ta'kidlagan edi.

Yuqoridagi fikrlarga qaramay o'zlashtirishning turli bosqichlarida o'qituvchi bilan o'quvchilarning turlicha hamkorligi qanday uyushtirilishi masalasi hal bo'lgan emas. Binobarin, o'qituvchida o'quv faoliyatini hamkorlik asosida tashkil qilish ko'nikmalari yuqligi qator muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Hamkorlikdagi mahsuldor faoliyatni psixologik jihatdan o'rganishni V. Ya. Lyaudis boshchiligidagi psixologlar guruhi amalga oshirdi. Uning asosiy maqsadi yangi psixik fazilatlarining shakllanishida o'qituvchi bilan talaba hamkorligining rolini ifodalash edi.

Ushbu nazariyaga binoan, o'quv faoliyatining shakllanishi fan asoslarini egallashtirishning negizi emas, balki shaxsning ijtimoiy madaniy qadriyatlarini egallash jarayonidir. Mazkur nazariya asosida vaziyatni talaba shaxsining rivojlanishidagi «yaqin kamolot zonasinigina emas, balki «Pertseptiv rivojlanish zonasi»ni ham yaratadigan yo'sinda loyihalash mumkin.

V. Ya. Lyaudis o'quv vaziyati tartibidagi 4 ta o'zgaruvchi holatni ko'rsatadi: a) tashkiliy o'quv jarayonining mazmuni (uning xususiyati, o'quvchi o'zlashtiriladigan faoliyat datsuri, egallanadigan bilim faoliyatining turlari); b) ta'lim mazmuni va o'quv faoliyati usullarini o'zlashtirish: bir bosqichdan boshqasiga o'tish tartibi; v) talaba bilan o'qituvchining o'zaro ta'siri va hamkorlik sitsemasi; g) ta'limdagi o'zgaruvchan omillarning o'zaro aloqasini takomillashuvi o'zaro hamkorlikning muhim omili va talabalarning o'zaro munosabati xususiyatini belgilovchi asos o'qituvchi bilan talaba hamkorligining shakllaridir. Hamkorlikdagi o'quv faoliyati o'qituvchi va talaba munosabatlarining va birgalikdagi xatti-harakatlarining alohida turidirki, u o'zlashtirish ob'ektini, bilish faoliyatining barcha qismlarini qayta qurishni ta'miyalaydi.

Hamkorlikdagi o'quv faoliyatining maqsadi o'zlashtiriladigan faoliyat va birgalikdagi harakatlar, munosabat va muloqotning boshqarish mexanizmi yaratishdir. Hamkorlikdagi faoliyatning mahsuli talabalar mutsaqil oldi ilgari su'rgan yangi g'oyalar va o'zlashtirilayotgan faoliyatning mohiyatiga bogliq maqsadlar va sheriklikda shaxs pozitsiyasini boshqarish itsaklarining yuzaga kelishidir. Hamkorlikdagi faoliyat usuli deganda, o'qituvchi bilan talabaniig birgalikdagi hatti-harakatlarining sitsemasini tushunish kerak. Bunday xatti-harakatlar o'qituvchining talabaga kursatadigan yordamidan boshlanadi; talabalarning faolligi atsa-sekin o'sib borib, butunlay ularning o'zi boshqaradigan amaliy va aqliy harakatiga aylanadi: o'qituvchi bilan talaba o'rtasidagi munosabat esa sheriklik pozitsiyasi xususiyatiga ega bo'ladi.

Psixologiya fanida hamkorlikning sakkizta shakli mavjud, ular quyidagilardan iboratdir: 1) faoliyatga kirish; 2) mutsaqil harakatlar Z) o'qituvchi harakatni boshlab beradi va unga talabani jalb etadi; 4) taqlid harakatlari 5) madad harakatlari (o'qituvchi talabaga orqali maqsadni va uziga O'qishish usullarini tanlashda yorlam beradi hamda oxirgi natijani nazorat qiladi); 6) o'zini o'zi boshqarish harakatlari 7) o'zini o'zi boshqaruvchi harakatlar; 8) o'zini uyushtiruvchi harakatlar. Hamkorlikdagi faoliyat usullari birgalikdagi xatti-harakatlar shaklida namoyon bo'lib, unga muloqot davrlari singari mazkur faoliyatning oddiy birliklari deb qarash mumkin. Birgalikdagi harakat davri qo'yiladigan ushbu almashuvni o'zichiga oladi: o'qituvchi harakat boshlaydi, talaba uni davom ettiradi yoki tugallaydi.

Oliy maktablarda hamkorlikdagi faoliyatning xususiyatlarini o'rganish va tajribalarda sinab

ko`rishniig asosiy maqsadi talabalariniig bilimlarni o`zlashtirishdagi qiyinchiliklarning sabablarini va manbalarini tadqiq etish hamda ta`lim jarayonida yoki hamkorlikdagi faoliyat bilimlarni o`zlashtirish samaradorligini oshirishning asosiy omillarini aniqlashdan iboratdir. V. Ya. Lyaudis va boshqa tadqiqotchilarning ilmiy ishlari o`qituvchi bilan talabaning hamkorlikdagi mahsuldor faoliyati o`rganilgan.

Yuqorida ta`kidlab o`tilgan tadqiqotlarda hamkorlik faoliyati uchta o`zaro bogliq fazadan iborat ekanligi ko`rsatilgan, jumladan birinchi faza — faoliyatni egallash» deb nomlangan bo`lib, u o`z ichiga Ushbu hamkorlik shakllarini qamrab olgandir: 1) o`qituvchi bilan talabalar o`rtasidagi birgalikda amalga oshadigan harakatlarni turkumlarga ajratuvchi tizim; 2) talabalarining o`qituvchi faoliyatiga taqlid qilishga asoslangan harakatlari yigindisi; 3) talabalar tomonida qo`llab-quvvatlanadigan harakatlar majmuasi hamkorlik faoliyatining ikkinchi fazasi — talabalarin o`qituvchi faoliyatiga muvofiqlashtirilgan hamkorli harakatlari majmuasi; 4) talabaning o`o`z - o`ziniboshqaruvchi harakatlari tizimi; 5) talabalarining uz o`zini qo`zgatuvchi xatti-harakatlari va boshqalar. hamkorlik faoliyatining uchinchi fazasi — hamkorlik faolayatidan yangi bir taraqqiyot bosqichiga ko`tarilish, takomillashishda, shuningdek, o`qituvchi bilan talaba amkorligi sheriklik darajasiga o`sib o`tishda o`z ifodasini topadi.

Bizningcha juda kam tadqiq etilgan faza — bu uchinchi faza hisoblanadi. Lekin ayrim tadqiqotlarda sheriklikni amalga oshirish to`g`risida mulohaza yuritilgan bo`lsada, biroq uning tub mohiyati o`ziga xos xususiyatlari, bosqichlari, manbalari, psixologik mexanizmlari to`g`risida tugal fikrlar bildirilmagan. Ana shundan kelib chiqan holda, quyida gipotetik xususiyatga ega bo`lgan muammoli holatlarni o`rtaga tashlash maqsadga muvofikdir. Bizningcha, uchta fazaning oxirgisi taxminan mana bunday harakatlar tariqasida ko`rinishga ega bo`lishi mumkin 1) teng huquqlilik asosiga qurilgan umumiy hamkorlikdagi o`qituvchi bilan talabaning faoliyatga madad beruvchi (o`zaro ta`sir o`tkazish negizida ijodiy izlanishlar namoyon etilsa) harakatlar; 2) ma`naviy harakatlar (o`qituvchi va talabaning hamkorlik zaminiga qurilgan xarakteratlari muayyan ma`no, mohiyat, intellektual harakat, angLashilgan turtki, maksadga yvaltirilgan vosita, o`zaro mohiyatii, oydinlashtiruvchi munosabat kabilar); 3) interaktiv harakatlar (o`o`zaro fikr almashishga, o`o`zaro fikrlarnq tldirishga, go noverbal, gho verbal ta`sir o`tkazishga qaratilgan harakatlar majmuasi); 4) predmetli refleksie jharakatlar (bu erda mana bunday holat yotishi ehtimoldan holi emas; birinchadan, har qanday hamkorlak muayyan narsaga qaratilgan sodda va lo`nda iktellektual harakatlardan tuzilishi; ikkinchidan, aniq muammolar ko`p o`quv predmetlari moxiyati bog`liq harakatlar zanjiriga yo`nalgan bo`lishi mumkin, lekin har bir intellektual harakat anglashilgan, o`z - o`zini boshqarishga buysundirilganligi bilan ajralib turishi lozim); 5) interaktiv harakatlar (o`zaro ta`sir asosiga kurilgan intellektual harakatlar shunchaki ta`sir, turtki vazifasini bajarish bilan cheqlanib qolmasdan, balki hamkorlik sub-qektlarini ijodiy izlanishga yo`naltirish noma`lum holatni ochishga, kashf etashga ko`mak beruvchi nazariy-aqliy mulohazalarda ifodalanishi mumkin); 6) ma`naviy reflektiv harakatlar (reflektiv tushunchani anglaganlik darajasini bildirgan ma`noda qo`llaniladi, shuning uchun bu o`rinda mantiqiy izchillikdagi harakatlar, aqlni peshlash mashqlari tarzida ishtirok etib, muayyan aqliy ko`lamni o`zida aks ettirish lozim, bu erda harakatlar ortiqcha operatsion belgilardan xalos bo`lishi shart. Shu narsani alohida ta`kidlab o`tish kerakki, yuqoridagi fikrlarni empirik materiallar asosida chuqurroq o`rganish maksadga muvofiq hamkorlik faoliyatini amalga oshirish va uni qayta quyish jarayoni bir qator qonuniyat tarzidagi va o`ziga xos psixologik xususiyatlar tariqasidagi holatlar, mexanizmlar, aloqalar shaklida namoyon bo`lishi mumkin. Jumladan, o`qituvchining hamkorlik faoliyatini yuksak darajada boshqarish paytida talabalarda fan asoslarini egallash, amaliy ko`nikmalarni o`zlashtirish birmuncha engil kechadi. Shuningdek, o`quv faoliyatining operatsional predmetli jabhasini uyushtirish, idora qilish, uni qayta qurish quyidagi tartibda namoyon bo`lishi mumkin: a) operatsional ijroi harakatlar; b) orientir qidiruv harakatlari; v) bilishga oid orientir nazorat korreksion tizimi kabilar muayyan davrgacha talabalarni hamkorlik faoliyatining ma`noviy, tashkiliy jarayoniga taalluqli hamkorlikning tarkibiy qismlarini boshqarish funktsiyasini bajarib turadi. Bu borada harakatniig ijtimoiy-tashkiliy, motivatsion-ma`naviy, predmetli tashkiliy qismlari faol ishtiryok qiladi hamda Hamkorlik faoliyatini masuldor bo`lishga ta`sir o`tkaeadi, Ikkinchidan, o`qituvchining talabalarga tavsiya qilingan, mo`ljallangan, goho sinab ko`rilgan hamkorlik o`quv faoliyati shakllaridan atsa-sekin .o`qituvchining bevosita rahbarligida o`z - o`ziniboshqarishga,ya`ni reflektiv faoliyat darajasiga sib tish jarayoni yuzagakeladi. hamkorlik faoliyat natijasida uning ishtirokchilari, sub`ektlari shaxsvy pozitsiyasini ilgari surishda, hamkorlik qatnashchisi tariqasida o`z o`rnini topish uchun intilishda dinamik holat ko`zga tashlanishi mumkin. qatnashuvchilar

hamkorlik faoliyatini shunchaki dialogik ishtirokchisi rolidek uning teng huquqli, real pozitsiyaga ega bo'lgan muomala, munosabt, faoliyat sub'ektiga aylanadi. hamkorlik faoliyatida talaba bilan o'qituvchining o'zaro ta'sirini (interaktivlik) baholashning divergentlik negizidan konvertgentlik pozitsiyasiga o'tishi kuzatiladi. Hamkorlik faoliya to'yni takomil bosqichiga o'tish jarayonida o'zaro o'tkazish harakatini baholashda o'z – o'zini baholash darajasiga katarilishi sodir bo'ladi. Ushbu jarayon hamkorlik dinamikasidan dalolat beradigan eng muxim omillardan biri vazifasini o'taydi. Biroq mazkur mulohazani yanada chukurroq -o'rganish takozo qilinadi. Tajribada olingan natijalarni psixologik sifat jihatdan tahlil qilish hamkorlik faoliyatini boshkarish (o'qituvchi, o'qituvchi bilan talabalar, talabalarning o'zaro boshkaruvi) bosqichlari va ularning xususiyatlari, ishtirokchilarni idora qilish imkoniyatlari, ularni boshqarish ulushi turlicha ekanligini tasdiqladi. Mazkur o'zgarishlar quyidagi izchillikda namoyon bo'lishi mumkin: 1) predmetli monologik ijro etish darajasi; 2) ma'naviy yoki harakatlarni o'zaro almashish ko'rsatkichi; 3) interaktiv harakatlar almashish darajasi; 4) ma'naviy harakat ma'nosini dialogik tareda almashish bosqichi; 5) intrasituativ integratsiyasi, yoinki boshqacha so'z bilan aytganda, faoliyat vaeyatning yaxlitligi e'tiborga olingan hamkorlvk faolayati harakatlari vaboshqalar. Lyusher, Spilberger-Xanan shkalalari, Fidler metodikasi, V. Ya. Lyaudis va boshkalarning diagnotsik metodikalari yordamida olingan natijalar guruhlarini tuzish, ular o'rtasida hamkorlik joriy qilishda talabalarda be'zovtalanish, o'z-o'zini boshqarish, guruhdagi psixologik muhit va shaxslararo munosabat xususiyatlari, xossalari, negizlari mexanizmlari, hamkorlik sub'ektlariga ta'sir o'tkazuvchi ob'ektiv va sub'ektiv omillarni ochib be'qishga xizmat qiladi Oliy maktab ta'limi samaradorligini oshirishda, hamkorlik faoliyatini yo'lga ko'yishda talabalarning aqliy imkoniyatlari, zaxiralari, umumiy saviyasi, bilimlarni o'elashtirish darajasi, o'qishga munosabati, o'z – o'zini boshkarish darajasini tadqiq qilish muhim ahamiyatga ega. Talabalarda uchraydigan ijtimoiy-psixologik, bilishga oid kasbiy qiyinchili ularning oldini olish uchun ta'kidlab tilgan me'zonlarini aniqlash ko'zlagan maqsadni amalga oshirish sari etaklaydi. Chunki o'qituvchi bilan talabalarning hamkorlik faoliyati ko'lami kancha keng bo'lsa, bilimlarni o'elashtirish darajasi shunchalik yuqori, o'z-o'zini boshqarish asa puxta egallangan bo'lada. O'zarota'sir o'tkazish doirasi kanchalik keng bo'lsa, u holda muammolarni hal qilish jarayoni shunchalik to'z amalga oshiriladi:

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Karimov I.A O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T.:«O'zbekiston» 1995.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: O'zbekiston, 1997.
3. /afarov A.Z., Yugay A.X. Pedagogika amaliyoti. Toshkent-2002.
4. Davaetshin M.G., To'ychieva S.M. Umumiy psixologiya, Toshkent 2002.
5. Davaetshin M.G. Zamonaviy maktab -o'qituvchisi psixologiyasi. -Toshkent 1998.
6. Herbakov A.I. Yosh psixologiyasi va pedagogika psixologiyadan praktikum. Toshkent, 1991.
7. Psixologiya. qisqacha izog'li lug'at .Toshkent, 1998.
8. /oziev E./. Psixologiya. Toshkent, 1994.
9. Krutetskiy V.A. Psixologiya obucheniya i vospitaniya shkolnikov. M.1976
10. Kazakov V. G. Psixologiya. M.1989.
11. Yosh va pedagogik psixologiyadan praktikum. T.1991.
12. M.G. Davaetshin, Sh.Do'stmuhamedova, M.Mavlanov, S.To'ychieva. «Yosh va pedagogik psixologiya» o'quv metodik qo'llanma Toshkent 2004 yil
13. Umumiy psixologiya. P.I., Ivanov.
14. Psixologiya V. Karimova. Toshkent. 2002y.
15. Psixologiyadan ma'rozalar matni. Toshkent. 1999y
16. Umumiy psixologiya M.V. Voxidov. Toshkent 1992 yil.
- 17 Umumiy psixologiya A.V. Petrovskiy. Moskva 1976g
18. Bolalar psixologiyasi ocherklari P.I. Leventuev. A.A., Askarxujaev.
19. V.Z. Chudnovskiy. M.V. Voxidov. 1964y. Psixologiyadan ma'ruzalar matni toshkent. 1999y.